

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

ÚJ FOLYAM XXX.

2021/3–4. SZÁM

KODOLÁNYI GYULA	<i>Végképp eltörölni?</i>	3
MISKOLCZY AMBRUS	<i>A Hunyadi-per múltja, jelene, jövője?</i>	8
LŐKÖS ISTVÁN	<i>Trianoni veszteségünk: Milan Šufflay</i>	22
FAZAKAS ZOLTÁN	<i>Ezernyi szégyenfolt? – Gondolatok a</i>	
JÓZSEF	<i>Nemzeti Összetartozás Emlékhelye kapcsán</i>	37
SZABÓ FERENC SJ	<i>Az emberi jogok megalapozása</i>	
	<i>– 75 éve született az ENSZ</i>	48
VIKNYEDI BALÁZS	<i>Abraham Kuypers, egy újító konzervatív</i>	57
BÓDY PÁL	<i>Ausztria hidegháborús külpolitikájáról</i>	62
BRENNER JÁNOS	<i>Évforduló és politikai forduló?</i>	69
JESZENSZKY GÉZA	<i>Illyés Gyula a Szovjetunióban</i>	
	<i>– Valóságkeresés a díszletek mögött</i>	78

1% METAFIZIKA

EÖTVÖS JÓZSEF	<i>A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra</i>	90
---------------	--	----

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA	<i>Az ív megvan – Könyv a fotóművész Sára Sándorról</i>	94
GRÓH GÁSPÁR	<i>A költő prózában is költő – Posztumusz tisztelegés Farkas Árpád előtt</i>	99
LUDMANN MIHÁLY	<i>Árkay Bertalan templomépítészete</i>	107
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	<i>Kalászat – Eötvös József halálának 150. évfordulójára</i>	112
SZERZŐINK		117

Lapszámunk illusztrációit Sára Sándor fotóinak jogutóda, valamint Kincses Károly, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A fedélen látható képen Sára Sándor 1998-ban készült felvétele látható: *Idős hindu a vízcsapnál*.

KODOLÁNYI GYULA

VÉGKÉPP ELTÖRÖLNI?

„Cancel culture” – az elmúlt évtizedben lett divatos ez a szóösszetétel Amerikában, és azok szubkultúráját, csoportját jelenti, akik *ki akarnak törölni valakit* a közéletből, *érvényteleníteni* akarnak szellemi és média-tekintélyeket. Aki elítélendő, e csoport által sértőnek minősített kifejezésekkel, vélekedésekkel él, azt kitörlik. Tehát a kirekesztés gyakorlatának áldozatait, akik a politikailag korrekt balliberális címkézésnek lettek célpontjai, kitöröljük az elismertek, a mérvadók, a szalonképesek kategóriájából, legyenek élők vagy holtak – vallja a mozgalom. Ez „a mi kultúránk”, a kirekesztő kultúra, az értékes maradéké, a kiostáltaké, hirdetik büszkén a „píszík”, azaz a politikailag korrektek. Ők újabban *woke*-nak nevezik magukat, *felébredteknek*. Ráébredtek az igazságra: a világ minden baja megoldódik, ha mindenütt, a kultúrából is, kitöröljük a fehér férfiuralom lenyomatait.

Az angol nyelv a szavak sorrendjének cseréje vagy ragok hozzáadása nélkül is funkcióváltozást tud teremteni, s ezzel új jelentést adni egy kifejezésnek – az alkotórészek jelentését is kicsit arrébb mozdítva a spektrumon. Alig, de mégis nagy súllyal.

A *cancel* például felszólító módú igeiként is működhet a fent említett nyelvi sajátosság folytán, s akkor a *cancel culture* kifejezés így értendő: *töröld el a kultúrát*. S én így is értettem, amikor először szembesültem a kifejezéssel, rögtön megérezve a benne rejlő dühöt. Az idő igazolta megérzésemet: a *cancel culture* szélsőséges hirdetői szemében mára kitörölendő lett a fehér, patriarkális, és rabszolgatartó Washington és Jefferson elnökök emlékezete, de még a rabszolgafelszabadító Lincolné is, amit szobraik 2020-as rongálási kampánya jelképezett Amerika-szerte. Jefferson szavait egyelőre meghagyták a nemzeti emlékezetben, bár lehet, hogy pusztán tudatlanságból – mert hát, bármily kínos, ő fogalmazta meg az amerikai nemzet Függetlenségi Nyilatkozatának bevezető mondatait, amelyeket minden iskolás gyermeknek be kell magolnia.

A történelem kitörlésére folyik-e kísérlet vagy a kultúráéra? Tudjuk, nem lehet szétválasztani őket.

Vannak visszatérő szavai a politikai nyelvezetnek, amelyeket különösen kedveltek és kedvelnek az elmúlt száz év totális ideológiái. Nemzedékenként előveszi őket egy új élcsapat és tudatlanságának önbizalmával fényezi fel ezeket a hívószavakat, mint saját találmányát. Az elődökkel nem sokat törődik, talán nem is tud róluk. De akinek emlékezete

tíz évnél hosszabb időre nyúlik vissza, meglátja a hasonlatosságokat – és mindjárt gyanakodni kezd.

Ilyen kedvelt szava a mindenkori kommunista szemléletnek az *eltörölni, kitörölni*. A mi kommunistáink 1948 és 1990 között *a múltat* akarták eltörölni. Korunk új kommunistái és anarchistái Amerikában és Nyugat-Európában, látjuk, a hagyományos kultúra fontos elemeit.

A *cancel culture* jelszava az egyetemek *haladó* tanárainak és diákjainak szájáról röppent fel az Egyesült Államokban. A köznyelv és az irodalom cenzúrázásának, a kánonok átírásának kísérlete lett első gyakorló terepe a lopakodó mozgalomnak, amikor 1968 megöregedett forradalmárai fokozatosan beszivárogtak az egyetemek ideológiai kulcspozícióiba. Először akkor hökkentem meg, amikor, jó negyed évszázada, oly sokunk kedvenc könyveit egy sor állami iskolában kitörölték a tanítható olvasmányok listájáról az Egyesült Államokban. A politikai korrektség ágensei rasszistának ítélték meg Harriet Beecher Stowe-tól a *Tamás bátya kunyhóját*, Mark Twaintól a *Huckleberry Finn kalandjait*. Fekete, afro-amerikai hőseik ábrázolását leereszkedőnek, lenézőnek ítélték. Uramisten, mondtam, alig van szerethetőbb, nagyszerűbb kamasz hőse a világirodalomnak Huckleberry Finn-nél, aki fekete rabszolga barátját, Jimet a szabadságba szökteti tutajon a Mississippi folyón. Jimben a szabadelvű Mark Twain megkapóan ábrázolta a fekete kisebbségnek azokat az erényeit – a gazdagon buzgó életszeretetet, a nehéz helyzetek furfangos megoldását, a mély humort s a szegényember rátartiságát –, amelyek aztán száz év alatt frissítően oltódtak be az amerikai kultúrába. Uramisten, Huck Finnt és Jimet elrekesztenék, elvennék tőlünk is, mindannyiunktól, az Óceánon innen is? Tom Sawyert is, cinkosukat, az író gyermek-alteregóját? Micsoda gyilkos szatírát írna erről a jó öreg Mark Twain!

A múltat eltörölni? Az Internacionálé éneklését nálunk Kádár Jánosék hozták nagy divatba az 1956-os forradalom eltiprása után, az 1957-62-es terror idején. Ők is élcsapat voltak. Ez volt az ő *Himnuszuk*, amelyeket iskolai ünnepeken *egy emberként* énekelnünk kellett. Ezt a feladatot én úgy oldottam meg (nem voltam ebben egyedül), hogy csak a szájamat mozgattam hangtalanul, ellenben az „A-a múltat végképp eltörölni” részből kiemeltem a kezdőhangokat, és a székrekedésben szenvedő fájdalommal bömböltem őket: aaa! A lázadás kis bosszúja volt ez – csekélyke, de jólesett.

Milyen múltat kellett eltörölni? Akkorra már lett nálunk a kommunis-táknak elegendő múltjuk, amit szívesen kitöröltünk volna az emlékezetből – s amit ők kimondva és kimondatlanul az emlékezetünkbe akartak vésni. Azért, hogy féljünk. Az ítélettel és ítélet nélkül megölt „ellenforra-

dalmárok” ezreinek emlékét – családtagjaink voltak ők, barátaink, honfitársaink. A „rabjai a Földnek” – avagy a földnek, nekünk a parasztokat jelentette, az új tévesztés áldozatait, akiket az 1958-tól a falvakba rajzó pártmunkás-brigádok addig zsaroltak és vertek, amíg alá nem írták a nyilatkozatot, hogy földjüket a „közösbe” adják. Váci Mihály, e tehetséges és naiv párt-költő, patakzó könnyekkel vallotta meg 1967 nyarán négyszemközt, hogy apját, a nyírségi kisparasztot, a falnak arccal állatták egy napon át és megverték a tsz-re agitáló pártmunkások annak idején, míg ő himnikus, ön-mitizáló verseit írta a szegénység felemelkedéséről.

És nálunk akkorra, a kádári időkre már a föld rabjainak számítottak szemünkben, a hallgató többség szemében a „reakciósok” és „kulákok” százezrei is, akiket Rákosiék családotól „kitelepítettek”, munkatáborokba küldtek, a legnehezebb mezei robotra a Hortobágyra és máshová, emberhez méltó élelmezés és orvosi ellátás nélkül. Egyszerűen, 1957-re a magyar kommunista kormányok valóban elmondhatták, hogy egy évtized alatt „megforgatták az egész világot” – s ezzel elvesztették minden erkölcsi jogukat arra, hogy elnyomottak nevében szólaljanak fel bárhol, bármikor.

Természetesen azt is sejtettük 1957 és 1962 között, hogy mi az a múlt, amelyet Kádárék eltörölnének. Nemzetünk, Európa és az ember hiteles, sokezer éves történeteit. Ezért ömlesztették ránk a hamis és lapos iskolai történelemkönyveket, amelyekben alig derengett át valamiféle emlékezetes tény, értelem és érték az osztályharc véghetetlen felvonásai mögül, az ókortól máig. A valódi történéseket átírták vagy egyszerűen elhallgatták.

A totális diktatúrák pontosan tudták, amit olykor a gyanútlan mai ember hajlamos elfelejteni – hogy csak annak lesz jövője, akinek múltja van, aki ismeri *saját* szűkebb és tágabb közössége múltját. Az emlékezet kitörlése az első feltétele egy agymosott társadalom létrehozásának. Az emlékezet fenntartóit üldözni kell, kikapcsolni a gondolkodás, a köztudat hálózataiból, akár testi mivoltában is megsemmisíteni.

És most eljött a *cancel culture*, a Nyugat új kulturális forradalmainak évada. A tét különösen nagy az Egyesült Államokban, ahol a nemzet, a többség mostanáig kanonizált történetei és mitológiái mind az egyén szabadságáról és méltóságáról, a nemzeti büszkeségről szólnak, az esélyegyenlőségért vívott diadalmas harcokról. Ez az amerikai nemzeti éthosz, folyton gyarapodva, magjában szinte érintetlenül élt át 250 évet, s ma is olyan, amilyennek Alexis de Tocqueville írta le 180 éve, eredeteit egészen az angol középkori faluközösségek és a protestantizmus plebejus mentalitásáig nyomozva vissza, a magántulajdon szentségének tételével együtt.

Kiváló barátom, John O’Sullivan, a *Hungarian Review* 2020. májusi számában Mao Ce Tung nevezetes, 1966-ban beindított Kulturális Forradalmát idézi fel a könnyen felejtő világ számára, a 2020-as év amerikai eseményeire reflektálva. A hatalmát féltő diktátor, a Nagy Ugrás-kampány teljes csődje után, egy agymosott fiatal élcsapatot – száz- és száz-ezernyi elszánt és tudatlan aktivistát – küldött szerteszét birodalmában, hogy a gyalázkodás, megalázás, lincselés és ölés terrorjával „neveljék át” a társadalmat, szabadítsák meg „polgári csökevényeitől”. Irtották Mao ellenfeleit a kommunista pártban, de legfőképpen az értelmiséget és a középosztályt, a hagyomány és a szaktudás letéteményeseit. A kampány hozama hárommillió halott lett (békeidőben), és az ország intézményrendszerének összeomlása tíz év alatt – a diktátorok hajlamosak elfelejteni, hogy a permanens forradalom, a kádercsere újabb és újabb hullámai végül lerombolják birodalmuk működőképességét.

A *felébredtek* egyre több könyvet és szerzőt tesznek feketelistára – a mi kommunistáink *indexre tették*, betiltották őket. Harry Potter írójától, J. K. Rowlingtól hódolók tömegei pártoltak el a Twitteren decemberben, mert negatív megjegyzést tett a nem-váltókra. Legfrissebben a klaszszikus liberális szemléletű Dr. Seuss és Theodor Geisel komikus képregény-sorozatára jár rá a rúd, amely gyerekek nemzedékeinek volt kedvence. A hat kifogásolt könyv ellen az a panasz, hogy kevés bennük a nem fehér szereplő, egy arab figura pedig túlságosan, sértően is arabnak van rajzolva. Az eBay ezekre a könyvekre már nem vesz fel rendelést. Tudjuk jól, a szemforgatás diktátorainak mindig a humor volt a nagy ellensége – a szatíra és a karikatúra művelőire most nehéz idők jöhetnek, a megengedett témák beszűkülnek – feltehetően a nem pízsi fehér férfiak bűneire és torzulásaira. Jaj nektek, Tintin és Babar!

S ahogy egy neves közíró jegyzi meg, akik könyveket tiltanak be, előbb-utóbb eljutnak a könyvégetésig. Valósággá válhat Francois Truffaut és Ray Bradbury félelmetes látomása, amelyet a *451 Fahrenheit* című filmben mutattak be 1966-ban? A filmet milliók látták Amerikában és Európában, nálunk is, és alapmű lett a gondolat szabadságához ragaszkodó nemzedékünk számára. Ez a falanszter-fantázia olyan önkényuralmat mutat be, ahol a könyveket elégetik, és a forradalom az olvasás lázadó aktusával kezdődik el: a máglyákról menekített könyveket kezdik olvasni a lázadók. Olvasnak. Könyveket.

És ott a másik profetikus mű, az 1984, George Orwellnek, a totális rendszerek zseniális kivesézőjének regénye a diktatúráról, amelyben a hatalom megkezdte az új nyelv, a *newspeak*, „újbeszél” kimódolását, amelynek funkciója nem a néven nevezés, hanem az igazság elkendőzése. Szavakkal, amelyek az ellentétüket jelentik, vagy valami egészen

mást. Czakó Gábor 1983-évi *Eufémia* című satirikus regénye a Kádár-rendszerben használatos ilyen „újbeszél”-nyelvet, nyelvi hazugság-konstrukciót bontotta ki groteszk fantáziává. Hogy a könyv megjelenhetett, a korszakos változások előjele volt akkor. Viszont, mint tudjuk, az elmúlt évtizedekben a pízsi is kialakították a „kínos” néven nevezés szemforgató ellenszótárát.

A 2020. augusztusi Republikánus Konferencia határozata szerint „a *cancel culture* a történelem kitörléséhez vezet, bátorítja a törvényszegést, elhallgattat polgárokat, és vét az eszmék, gondolatok és a beszéd szabadsága ellen.” Donald Trump elnöki megnyilatkozásaiban a *cancel culture*-t káros és kegyetlen mozgalomnak nevezte – azért is, mert a megélhetés lehetőségét, a létbiztonságot veheti el kipécézett áldozataitól. Megkérdezte: csak nem akarják az Államok fővárosát is átnevezni Washingtonról valami másra? Mint tudjuk, Trump megnyilatkozásait a nagy közösségi portálok cenzurázták, majd be is tiltották.

Vajon miért támogatják ezek a digitális hálózatok a kultúra és a történelem lenullázását egy politikai kisebbség részéről?

Ők ahhoz adnak fórumot, szövetségben a kereskedelmi médiával és a szórakoztatóiparral, hogy a jelen feltupírozott látszat-világaival és áltémáival lehessen kitölteni a hálózatukat használók szellemi terét, egy általuk szigorúan ellenőrzött Hyde Parkot. Ezek a látszatok és témák a valóság erőinek mibenlétét nem fenyegetik, sőt, hasznosan elfedik. A kultúra és a történelem ismerete veszélyes. Emlékezésre, gondolatokra és saját véleményekre veszélyes időt hagyni! Annak fejében, hogy média-szereplőnek avanzsálhatsz a közösségi portálon, hagyd, hogy véleményeidet cenzúrázzák, érdes igazságaidat megszelídítik – ez a *deal*.

Mert ha a történelem számítana, meg lehetne vitatni, melyek voltak Jefferson és Washington erényei és hibái, és melyek voltak koruk általánosan elfogadott konvenciói, amelyeket azóta átértékelte a világ – abban a meggyőződésben, hogy a mi korunk gondolati sémáit, beleértve a politikai korrektséget, utódainknak ugyancsak joguk lesz tévedéseknek tekinteni.

A HUNYADI-PER MÚLTJA, JELENE, JÖVŐJE?

A pletyka az élet sója, ezért méltán adom tovább azt, amit még a múlt század '70-es éveiben Jakó Zsigmondtól hallottam.¹ 1956 nyarán az 500 éves Hunyadi-évforduló alkalmával egy magyar és román kormányküldöttség ment koszorúzni Gyulafehérvárra, Hunyadi János szarkofágjához. Amikor a delegátusok be akartak lépni a Szent Mihály-székesegyházba, a templom kapuja váratlanul feltárult, és teljes püspöki díszben megjelent Márton Áron, majd köszöntötte a látványtól és a gesztustól meglepett és megrázott delegációt, és többek között így vallott: „Személyével kapcsolatban a történetírók bizonyos kérdéseket vitatnak, de nem vitás, hogy az eszméket, melyeknek Hunyadi János kivételes hőse és képviselője volt, mind a két nemzet magáénak vallotta.” De nemcsak mi magyarok és románok, hanem a szerbek is: valamikor 1990 táján a belgrádi minisztérium elő is akart szedni egy újvidéki magyar kollégát, hogy oktassa már ki a magyarokat a történeti igazságra, mármint arra, hogy Hunyadi szerb volt.

A Hunyadi-per ennél sokrétűbb fejlemény. A per tárgya először – minapi műszóval – Hunyadi káderlapja: a származása, társadalmi és etnikai eredete. Aztán itt a történészeket gyötrő kérdés: hogy minek volt nagyobb vagy kisebb, államférfinak vagy hadvezérnek, végül elvitathozhatunk azon, hogy miben is rejtett az ő tevékenységének európai vagy világtörténeti jelentősége.

Ami a társadalmi eredetet illeti, a római pogány főistentől a Népig (fajig) lefelé tagolt a vélt Hunyadi-ősök státusza: Jupiter és Zsigmond király a két legelőkelőbb ős, aztán jönnek a következők: havaselvi bojár netán fejedelmi rokonsággal, erdélyi középnemes, kispnemes, román vajda vagy kenéz, egyszerű paraszt. Ami pedig a teljes vagy részleges etnikai hovatartozást illeti ábécésorrendben: albán, bolgár, görög, kun, lengyel, magyar, (székely), román, szerb...

A per mai szemmel a képtelenségek orgiájának tűnhet. Az idevágó történetírás hatalmas periratnak, amelyen minden kor rajta hagyja a maga ujjlenyomatát. Valójában minden egyes állítás valamit legitimál és delegitimál. Az udvari történész szerepét vállaló humanisták kezdték a sort.

¹ A tanulmány az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének műhelyében, a 128 151 sz. NKFI-pályázat keretében készült a hasonló című monográfia előtanulmányaként, a Charta XXI, 2020-as nagyszabású konferenciájára készült előadás változata. A *Hunyadi-per* című, megjelenésre váró monográfia néhány eredményét foglalja össze.

Pietro Ranzano tárta a világ elé a Corvinus-legendát, melyet – mint írta – „magyaroktól” hallott. Feltehetően valami 1456 előtti tudósítást vett át. A humanista pap az 1450-es években írt világtörténetében állította először, hogy Hunyadi János „fényes ősoktól” származott, „vagyis a rómaiak utódaitól, hiszen nemzetsége a Corvinusok ősrégi családjára megy vissza. Mely dolgot részint más, részint azonban és főleg a következő bizonyságok alapján állítanak (mint néhány magyartól megtudtam).” Ez jellegzetes mellébeszélés, mert azok a bizonyos „más bizonyságok” nem kerülnek említésre, csak a következők: „Oláhország [Havaselve] mellett fekszik egy megművelt sziget, amit a Duna elágazása alkot, ezt Corvinának nevezik. A lakosság urai a Corvinus nevet őrzik ma is, mert ősük a római Corvinusoktól származtak”. A névadó hős – Valerius Corvus – úgy szerezte e nevet, hogy amikor egy gall harcos-sal párbajozott, akkor ennek a sisakjára egy holló (corvus) telepedett, és szárnyával verdesve akadályozta a látásban, és alul is maradt a harcban. Hunyadi János nevét születésének helyéről kapta. Apja, „ha odahaza hatalmas is volt, belátta, hogy a törökök erejével mégsem mérkőzhetik, attól félt, hogy azok elfoglalván a szigetet őt magát és mind az övéit vagy egy szálig lekaszabolják vagy szolgaságra vetik. Ezért aztán összeszedve rengeteg vagyonát, Zsigmond király idejében Magyarországra ment, hogy ebben az országban biztonságosabban és nyugodalmasabban élhessen. Itt néhány falut és kastélyt vásárolva életének hátralevő idejét méltóságához illően töltötte; a király, aki hihetetlenül kedvelte, Hunyad városka birtokát adta neki.” Ransanus 1488-ban Mátyás király udvarában kötött ki, ahol felkérték egy magyar történet elkészítésére. Ezt már Thuróczy János krónikájának felhasználásával készítette el. Ez még röviden csak arról számolt be, hogy Hunyadi János apja Havaselvéről jött. Ransanus viszont magyar történetében ugyanezt a sziget-mesét adta elő, amelyben a király nagyapja „lakóhelyéül azt a területet választotta, amelyet Erdélynek hívnak; inkább ott akart egyszerű emberként [pontosabban magánemberként: privatus] élni, mint a sziget előljárójaként (insulae princeps) látni, hogy hazája a keresztény vallás ellenségeinek engedelmeskedik.” Nem kétséges, helynév és a hollós címer ihlette a történet szerzőjét. Mint Kazinczy Ferenc egykoron írta: „a címer szülte a [...] regét”, ezt és a továbbiakat.

Úgy tűnik, a budai udvarban megmosolyogták a Corvinus-mesét. Lodovico Carbone 1473-ban párbeszédese formában adta elő Mátyás király kiválóságát, közbeszúrva egy olyan verset is, amelyből megtudjuk, hogy a király a római vérhez méltó tetteket hajtott végre, hiszen a mindenható Jupiter Róma törzsökeit ültette át Magyarországra. Erre viszont a beszélgetőtárs, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök azt mondta, hogy „Já-

nosunk szerény – Hunyad városából való – eredetét nem tagadhatjuk. Aki amidőn egy báró udvarában élt, és a gyermekek között neveltetett, olyannyira szilaj és szenvedélyes volt, hogy amikor a gyermekek két csapatra oszlottak, mintha csak csatában harcolt volna, olyan szerfölköti heveséssel küzdött.” Alexander Cortesius, a pápai kancellária írnoka, valamikor 1487–88 táján viszont azzal is hízelkedett Mátyásnak, hogy megemlítette: Rómába vezeti vissza eredetét (Roma, unde tu originem ducis...). Aztán a hollóval jóslatja meg Mátyás születését anyjának, Elisának, akinek a holló egy gyűrűt ejt az ölébe. Isten pedig éppen Hunyadi érdemei miatt könyörül meg az emberiségen, holott megérdemelné a pusztulást. A költőt valójában nem a holló, hanem a pápa ihlette meg, aki azt szeretne volna elérni, hogy a király engedje át neki Anconát, és ennek érdekében hízelgett a királynak.

Aztán jött Antonio Bonfini, Mátyás király udvari történetírója, aki a Hunyadi-családfát ugyancsak a római Corvinus családig vezette vissza, de ez a család nála már Róma előtt létezett, és ezt a családot az udvaronc történetíró immár magától Jupitertől eredeztette. Nála „Valerius Messala Corvinus, az isteni Mátyás magyar király törzsrokona, meghódította a dalmatákat és a pannóniaiakat, a saját nevére Valeriának nevezte el a Száva és a Dráva között fekvő tartományt, amelyet most Szlavóniának mondunk, sőt, Dalmácia egy részét is Corvinusról nevezük Corvatiának [Croatia].” János apját Bonfini nevezi meg először, ez „az oláh But”, aki Corvinum faluban született.

Jupitert mint ősnemzőt, a dicső római Corvin nemzetség őseit a művelt humanista Bonfini azért találta ki, hogy Mátyás hatalmát és hatalmi törekvéseit igazolja, hiszen a magyar király apja *homo novus* volt, és még ő is annak számított egy olyan Európában, ahol egy nemesi családnak illett még a hetedik őseit is tudnia. A szomszédos dinasztiák nem akartak a magyar királlyal rokonosodni, hiába kért tőlük feleséget. „Jól tudta – írta róla Bonfini –, hogy ellenfelei lenéznek alantas származását (ignobilitatem sui generis); széltében beszélnek, hogy oláh nemből (Valacha gente) született; egyesek korcsnak (Hybridem) mondják, akit különböző nyelvű szülők hoztak a világra; elsősorban az innenső Magyarország főurainak mondogatták, hogy nem kell túrni az oláh királyocskát (valachum regulum).” A sznob gőg másik arca a félelem, nyilván tartottak a lehetséges és tehetséges új rokontól, aki az ő dinasztiájuk birtokát is képes megszerezni. Bonfini találta ki azt is, hogy Hunyadi nem más, mint Zsigmond törvénytelen fia. Erről a meséről pedig azt állította, hogy Hunyadi főellensége, Cillei Ulrik, német választófejedelem terjesztette el. Valójában a Cillei grófi nemzetség évkönyvei szerint Hunyadi havaselvei (Walachey) köznemesi családban született. Bonfini viszont

azzal, hogy a főellenség ármányának tudta be a Zsigmond atyaságáról szóló hírt, ezt hihetőbbé tette, mintha saját leleményeként tárta volna elő. Valójában, Zsigmond király atyaságát a Cilleiek azért nem találhatták ki, mert ez már Hunyadit túl magasra emelte, és ilyesmit senki sem tesz saját ellensége érdekében. Mert korabeli logika szerint Zsigmond, a német-római császár atyasága legitimálhatta Mátyás királynak a császári trónra való esetleges igényét, cseh királyságát pedig mindenképpen.

A királyi származás jobban tetszett a magyar közvéleménynek, mint a Jupiterig ívelő római származás. Életszerűbbnek tűnt. Majd száz év telt azóta, hogy Bonfini megírta a maga történetét, amikor az 1570-es években költőink ékes magyarsággal felmutatták „az igazat”: Zsigmond atyaságának színes történetét. Görcsöni Ambrus annak rendje és módja szerint előadta a máig élő hollós mesét. Zsigmond király megindította oszmánellenes hadjáratát.

Elindula hada Magyarországbán
Első szállása egy oláh faluban,
Egy bojérnak szála király házában,
Szép leánya bojérnak emberkorban.

A király szerelemre gerjed, mire a lány elsírja magát:

Elesése legyen inkább fejemnek,
Hogynem kisebbsége jó nemzetimnek.

És miután teherbe esett, keserűen panaszolta a visszatérő királynak, hogy „megküsebült ő nagy emberségébe”, a király viszont egy gyűrűt adott neki, hogy majd azzal és a gyermekkel jelentkezzék nála. A gyermek már cseperedni kezdett, indulnának is Budára, csakhogy egy holló elragadta a gyűrűt éppen a gyermektől, aki azzal játszadozott. Sírt is az anya:

Veled együtt szüléskor holtam volna,
Hogy nem ily szegénységre juttál volna.

Csorda pásztor lészen király magzatjában,
Fiam hozálak gonosz szerencsében...

Csakhogy minden jóra fordult, az édesanya bátyja lelőtte a hollót, visszaszerezte a gyűrűt.

Aztán jött Heltai Gáspár a maga 1574-es énekeskönyvével, melyben ott áll a *Krónika avagy históriás ének az jeles vitéz fejedelemről, az Hunyadi Jánosról*. Ennek írója nem kertelt: „ne higgy ember az hízelkedő olasz Bonfinusnak, ki valami hazug szín alatt olaszt csinál Hunyadi Jánosból”. A költemény végén megnevezte a szerzőt is, Nagybánkai Mátyást. Valójában ez csak Hunyadi tetteiről verselt, az ő költeményét Heltai átírta, és eléje iktatta – ugyancsak versben – a fenti eredettörténetet, de immár néven nevezte az anyát, aki így mutatkozott be: „a nemes jó Morszinai nemzetből vagyok”. Heltai megnevezte azt a bizonyos bojárt, aki a megesett lányt feleségül vette. Ez Voik Buthi. Majd aztán 1575-ben Heltai történetíróként – a *Magyar Krónikában* – átírta Bonfini művét Bonfini ellen. Ebben még részletesebben meséli el azt, amit a históriás énekből már megtudtunk. És azt is megtudjuk, hogy „az igazat”, Hunyadi harcostársainak fiaitól hallotta. A történet a hollós legenda kiszínezett változata. Zsigmond király Havaselvére tart hadaival, de közben unatkozik, kell neki egy szép „asszonyi állat”. Meg is találják „egy gazdag bojérnál,” ez: Morzsinai Erzsébet, aki rögtön tisztázza, hogy „nemes lány”, ha pedig teherbe esik, gondoskodni kell a magzatról. A király nem is fukarkodik az ítélettel, és amikor visszaútban a lány közli vele, hogy immár állapotos, a király megajándékozza azzal a bizonyos hollós gyűrűvel, és „bőv költséget” is ad neki. Nemsokára megjelenik a színen a havaselvei „bojér”, éspedig „Voic Buthi”, aki az otthoni polgárháborús állapotok elől jött el. Morzsinai Erzsébet mindent elmond neki, és a férfi látva a lány szépségét és gazdagságát, feleségül veszi, aztán Havaselvére mennek, ahol megszületett a majdani hős: „Jankula” – így, román kiejtés szerint. Majd amikor a király újra Havaselvére ment, az anya megmutatta neki gyermekét. A boldog természetes apa meg is hívta őket Budára. Nemsokára Morzsinai férje meghalt, mire az anya Erdélybe jött, aztán jött a holló is, aki elragadta a gyermektől a gyűrűt, de Morzsinai Erzsébet bátyja, Gáspár lenyilazta. Így már mehettek Budára, ahol Zsigmond Hunyad várával ajándékozta meg fiát, az anyát pedig „szép” hátszegi birtokkal. Tömény pletyka ez a javából. Viszont racionális magyarázatot nyújtott arra, hogy miként emelkedhetett valaki olyan magasra mint Hunyadi János, és egyben legitimálta az ő hatalmi törekvéseit is, hiszen Nyugaton a királyok természetes gyermekeit főurasággal elégítették ki. Ezért lehet feltételezni, hogy maga Hunyadi is belejátszott a monda kialakulásába és terjedésébe. Annál is inkább, mert Havaselvén a törvénytelenül született vajdafiak már joggal szállhattak harcba a trónért. A monda egyes jeleneteit aztán meg is jelenítették a vajdahunyadi vár falképein. És mindenütt ott a gyűrű, amely a perzsa és zsidó mondákban egyaránt az előkelő származás bizonyítéka. A gyűrű-

motívumot keresztesek hozhatták magukkal a Szentföldről. Hunyadi harcosainak is jól jött a hollós mese, nekik is erőt adott, hogy vezérük királyi sarj. És Heltainak is jól jött a monda, hiszen mint reformátor az isteni gondviselést nyomozta és mutatta ki a történelemben: Zsigmond király – bár neki nem volt fiúgyermek – mégis nemzetmentő hőst nemzett, Hunyadi Jánost, ez pedig a legnagyobb királyt, Mátyást. A reformáció demokráciaigényét elégítette ki az, hogy a hős, bár királyi sarj, a nemesi világból emelkedett ki, és gyermekként még – Heltai meséjében – a porban játszott a gyűrűvel. Tudjuk, a demokraták is szívesen kapaszkodnak az uborkafára. Heltai is a maga sokszínű énjevel. Szász származású protestáns magyar polgár, aki oda-odapörköl a nemeseknek és a szittyáskodóknak, mint protestáns a katolikusoknak, olykor feltámad benne a szász, de alapvetően magyar-hungarus, ha külső ellenséggel szemben kell kiállni. A Hunyadiakról értekező történetíró pedig arra is vigyázott, hogy a hős anyja vele rokon család tagja legyen, hiszen feltételezni lehet a Morzsina család és Heltai kapcsolatát. A lényeg: a mese tetszett a közönségnek. Heltai pedig talán még magát is elrejtette a történetben, mert druszája, Gáspár terítette le a hollót, márpedig ha nem szerzik vissza a gyűrűt, a kis Jankulából sem lett volna Hunyadi János. Talán ezt érthetjük úgy is, Heltai Gáspár nélkül sem lett volna ilyen szépen kerek ez a mese. Igaz, lehet, csak egyszerűen nem akart kimaradni az eposzból, és a játékos ösztön adatta a Morzsina lány bátyjának a Gáspár nevet. De az ideológiai és írói konstrukció valóságában valóságos tényszerűnek tetsző mozzanat is fellelhető, éspedig az, hogy a demsusi Musana, Musina vagy Mursina (románosan: Mușana, Mujina, Murjina vagy Mușină, Murșina) kenézcsaládból eredhetne talán Hunyadi János édesanyja. Tény viszont, hogy Morzsina először Heltainál bukkan fel. Erzsébet neve pedig korábban, Cortesiusnak a Mátyás királyt dicsőítő költeményében, mint Elisa. Ugyanakkor az 1970-es években tevékeny komoly román történész – M. Dan – szerint Morzsina Erzsébet magyar eredetűnek tűnik, és mindenképpen katolikus lehetett. A feltételezés alapja az, hogy Hunyadi János egyik lánytestvérét Klárának hívták, ez pedig jellegzetes katolikus és magyar név.

Viszont az kétségtelen, hogy a társadalmi státust az apa örököltette át, a családfát apai vonalon vezették. Hunyadi János felesége magyar volt, Szilágyi Erzsébet, akit Bonfini szerint „amazonnak” tartottak, de – ugyancsak Bonfini szerint – ő is az atyai származást tartotta döntőnek, mert gyermekük Mátyás, „ahogy felcseperedett, azt állította, hogy római nemzetségből született, ahogy szüleitől gyakran hallotta, törzsét a Corvinusokra vezette vissza, akik a rómaiak ősi családjai közé tartoztak.” Hunyadi Jánosban pedig olyan erősen dolgozott az ősök iránti

vonzalom, hogy „mihelyt meghallotta, hogy Zsigmond császár Itáliába készül, azonnal mellé szegődött, hogy római eleit, a világ urait meglátogassa”. És valóban, mintegy két évet töltött Itáliában, ahol némileg megvagyonosodott, és tapasztalatai beépültek hadművészetébe.

Némi kitérő árán jelezzük azt, hogy miként lett Hunyadiból szerb, a szerb hősi énekek hőse és Szibinyáni Jánk. Éspedig a szerb savinai kolostor 17. századi krónikája szerint az, akit a magyar források Buthinak neveznek, már *Vlah Bogat ili Budimir ot Sibinja* (azaz: Oláh Bogát vagy Szebeni Budimir), és ez annak a lánynak az édesapja, aki Lázárevics István szerb uralkodónak megtetszett, és a találkozás gyümölcse Hunyadi János lett, szexuális vendégbarátság gyümölcse. Az a Szibinyáni Jánk, akiről Arany János is írt balladát. A név „félíg fordítás és félíg átvétel” Erdély német – Siebenbürgen – nevéből. Így ha Szibinyáni Jánkról szólt a délszláv hősi ének, Szebeni vagy Szebenvári János helyett inkább Erdélyi Jánosnak is fordíthatnánk a hős nevét. A szláv mondák forrása Hunyadi hadserege, annak vitézei és aztán Mátyás király budai udvara, ahol az oszmánok elől átköltözött szerb főurak is tartózkodtak.

Kérdés: mi lehet-e történetek reális magja? Karácsonyi János 1902-ben keserűen állapította meg, hogy „úgy vagyunk [...] Hunyadi János őseinek felkutatásánál, mint aki nagy romhalmaz előtt áll”. Bárány Forster Gyula pedig 1915-ben találóan tette szóvá, hogy azok, „akik tudták a tényállást, vagy ha akarták, megtudhatták volna, nem nyilatkoztak vagy nem akartak nyilatkozni; sőt sajnos, sokszor el is homályosították azt. Öt század után állapítani meg azt, hogy mit hallgattak el elnézésből, vagy mit nem akartak megmondani, vajmi nehéz és emellett vajmi háládatlan feladat.” De valljuk meg, minél háládatlanabb annál érdekesebb.

Azt hiszem, Hunyadi János apjának havaselvi eredete írói fogás, vagy inkább ideológiai trükk. Olvassunk csak bele Thuróczy János 1486-ban nyomtatásban megjelent krónikájába. Eszerint: „Ezt az embert – tetteinek tanúsága alapján ki merem mondani – a gondviselés egyenesen az égből küldte és hozta idegen tájról Magyarország vidékére az ország jövőendő védelmére. Mondják ugyanis, hogy Zsigmond királyt e vitéz apjának híre-neve vette rá, hogy őt Havasalföld vidékéről a saját országába hozza, és országának lakosává tegye, továbbá, hogy örök birtokként méltóképpen megajándékozza Hunyad erődítményével, ahol most nemes, és nézni is gyönyörűséges vár emelkedik.” Elképzelhető, hogy udvari körökben mondtak ilyesmit, de vajon jól mondták? Menynyire játszott bele ebbe a képbe a már említett külföldi hős-komplexus? Thuróczy is említette művének előszavában Jézus klasszikus mondását, hogy „senkit sem fogad el saját hazája prófétának”. Tehát a történetíró

Falusi utca a Galga mentén, 1950 körül (Fotó: Sára Sándor)

logikája szerint is a megváltó hősnek külföldről kell jönnie. És ha már az apa olyan szép várat kapott a királytól, előkelőnek is kellett lennie. Ezzel a logikával akadt olyan modern történész, aki Hunyadi apjából előkelő havaselvi bojárt csinált, sőt fejedelmi családdal való rokonságot is tulajdonított neki, mert a hollós címert a havaselvi vajdai sasos címerrel rokonította.

A baj csak az, hogy 1409-ben Hunyadi János nemzetsége, apja, két nagybátyja és testvérei csak egy kis falut kaptak, Hunyadvárát. Szó sincs uradalomról, a hunyadvári adománybirtok szerény volt, egy falu. A helynévben szereplő vár akkor már a használatból kiment Árpád-kori ispáni vár volt, romjai a Péter-hegyen láthatók. A helység román neve Hunedoară, őrzi Hunyadvár emlékét, mert a románban a *vár*ból *-oară* lett. Hunyadi János alakította ki a nagy uradalmat. Róla – mint erdélyi vajdáról – nevezték el Hunyadot Vajdahunyadnak. Ő kezdte építtetni a ma is ismert és csodált várat, ő és felesége, Szilágyi Erzsébet készítette a vár falait ékesítő hollós címereket, amelyek szárnyakat adtak a képzeletnek. Ez szárnyalt is. Ezért térjünk vissza a földre, a történetírók által említett helynevekhez és személynevekhez. És előtte szomorúan állapítsuk meg, nincs adat arra, hogy Hunyadi apja a hollós címert Havaselvéről hozta volna, valószínű, hogy Magyarországon kapta, bár csak valószínű, mert nincs erről szóló adománylevél.

Kérdés: hol feküdtek azok a bizonyos hollós nevű helységek. Ransanus nyomtatásban megjelent művében Corvinumról is írt, de kéziratában Covinum szerepel, ezért Kulcsár Péter, a kor kiváló szakértője

azt a bizonyos szigetet Kevével, a Dunától nem messze fekvő Keve várával, a mai Temeskubinnal (szerbül Kovin, románul Cuvin) azonosította, ugyanakkor a szigetet nemlétezőnek nyilvánította. Tehát – Kulcsár elmélete szerint – Keve lett volna Hunyadi János – képzelt – szülőhelye. Csakhogy valójában létezett és létezik hollós sziget: a Duna folyását követve Kevétől jó 50 km-rel lejjebb, Szörényvártól (mai Turnu Severin) nem messze. És míg Keve Magyarországon feküdt, az Ostrovul Corbului (Holló szigete) Havaselvéhez tartozott. Szemben vele a szerb oldalon Korbovo falu található. A sziget eltűnőben van, készülő vízerőmű áldozata lesz. A legenda szerint ez a sziget a törökökkel folytatott harc színtere volt, a tetemeket a hollók falták fel, és innen a neve. Az 1420-as években valóban kemény harcok dúltak ezen a vidéken.

Hogy állunk Bonfinivel? Az ő szövegében Hunyadi *in Corvino vico* született, ezt – Elekes Lajos 1940-es tanulmánya szerint corvinusi – azaz atyai – falunak is lehet fordítani, és mert a falu Corvinus-birtok volt, ezért ennek a falunak akár más neve lehetett, ezért felesleges a térképen való keresgélés. Tény, nem tudjuk, hogy Bonfini ezt „az atyai falut” merre képzelte. *Covinum*=Keve már – mint láttuk – nem aktuális. De hollós helységek még akadnak. A havaselvi vajdai udvar, Curtea de Argeș közelében találjuk Corbiit (Hollók) és Corbii de Piatra-t, az ószláv oklevélben Korbi ot Kamen (Korbi ot Kamen = Hollókő). Ezt 1456-ban éppen egy bizonyos Mogos zsupánnak adományozta a vajda. Hunyadi János egyik nagybátyját is Mogosnak nevezték, ezért akár Havaselvén is kereshetnénk a családi fészket. Igaz, az 1840-es években Fodor András, a Hunyad megyei orvos arról tudott, hogy az olténiai „Korbesd” nevű helységből származtatják Hunyadiat. De Fogaras vidékén is akad egy Corbi nevű falu. Lehetne választani.

Csakhogy a But személynév jobban eligazít. Sokáig nem tudták, honnan vette Bonfini ezt a nevet. Figyelmen kívül is hagyták. Wertner Mór, aki az 1900-as években Hunyadi János hátszegi származása mellett tette le a voksát, említi ugyan, de nem tulajdonított neki jelentőséget. Ő Hunyadi János nagyapját, akit a magyar történetírásban Serbeként emlegetnek, azonosította egy 1360-as oklevélben említett Surbbal, akinek ismerjük a nagyapját, neve: Koztha, azaz Costea, ő lenne Hunyadi János dédapja. Csakhogy Butot nem lehet figyelmen kívül hagyni. Mert valóban az 1409-es adománylevélben csak Vojk, Vajk vagy Voicu névvel illetik Hunyadi János apját, de a But névvel is élhettek a kortársak, hiszen lehetett ragadványnév, sőt teljes név. Voik Buthi ugyanis, ha a szóvégi -i birtokos eset, akkor But fia Vajknak fordíthatjuk magyarra és románul Voicu lui But/Bud-ként hangozhatott. Bud Máramarosból ismert személynév. Ugyanakkor Temes megye egyik román körzetében

létezett még Hunyadi korában Butfalva és Korbul is valahol Lugos és Karánsebes körül. Ez pedig arra enged következtetni, hogy az apa arról a vidékről való, akár a róla elnevezett falu egyik birtokosa volt. Lehet, Buthfalva román neve Budești volt, mert a magyar és a román helynévadási gyakorlat eltér egymástól. A magyar esetben a személynév, a falubirtokos neve önmagában szolgálhatott helynévként is. A románoknál a nemzetségnév. Például a máramarosi Gyulafalva románul Giulești (magyarul: Gyuláék, Gyula nemzetsége). Bud nevű helység előfordul Norvégiában, de ennek semmi köze hozzánk. Budești viszont Bukarest mellett található. A kérdés nyitott: Havaselvéről jött-e Hunyadi apja vagy sem? Az viszont immár valószínű, hogy a temesi határőrkerületek vidékéről indult az élet útjain a királyi udvar felé. Ezzel búcsút mondhatunk a hátszegi származás tanának, annak, hogy Hunyadi családja Hátszeg vidékéről származik. Ugyanakkor a hátszegi és a temesi román kerületek népe között szoros lehetett a kapcsolat, a hátszegi, közelebb-ről demsusi Musina és Sándor (Musine et Sandor de Domsus) például Temes megyében kapott két falut 1444-ben Hunyadi révén a királytól. A hollós címer viszont ugyancsak a Karánsebes környéki Korbul falura utalhat.

Teleki József a Hunyadiakról szóló nagy művében az 1850-es évek elején így nyilatkozott: „Bonfin állításához kell ragaszkodnunk, ki [Hunyadi János] atyját Budnak nevezi. Ez az íróknál Buth vagy Buthus, Butho, Buthoe, Voyk Butus, Voik Buthi vagy Vuk Buti, oklevelekben Woyk vagy Wayk nevezet alatt is fordul elő.” Arany János a történetíró Teleki József művét olvasva verselt 1856-ban, amikor Hunyadi János édesanyjáról megírta a *Both bajnok özvegye* című balladáját. A But, Buti személynévben az u-ból viszont o-t csinált, mert így magyarosabban hangzott. A Bud/But azért sem lett volna jó, mert szóvégi i-vel német eredetű árnyékszék szavunkra emlékeztetett volna.

Vajk Zsigmond király udvari vitéze lett, és az 1409-es birtokadomány megerősítését 1419-ben Ozorai Pipó, a harcos temesi ispán, a király egyik kedvence terjesztette elő az udvarban. Erre a támogatásra szüksége is volt Hunyadvár birtokosának, 1414-ben ugyanis az erdélyi alvajda arra intette Vojkot, hogy hagyjon fel a zalasdi kenézek háborgatásával, mert ezek azzal fenyegetőztek, hogy elköltöznék a hátszegi váruradalomból. Viszont erőszakosnak áll a világ. Karddal és tollal lehetett kiemelkedni a közrendűek világából. Karddal a harcosok, tollal a papok. Thuróczy az egyetlen hitelesnek tűnő krónikás, akit a havaselvi bojári eredet mellett tanúnak lehet felhozni, de a nem nemesi eredet feltételezéséhez is. Hiszen bemutatta, hogy Zsigmond király elődje, Nagy Lajos nemesítési politikáját folytatta, és „nemcsak alacsony származású nemeseket, ha-

nem igen sok közrendű embert (plebejae conditionis homines) is magas méltóságra emelt”. Aztán hozzátette, hogy ezeket könnyen előszámlálhatná, de nem teszi, mert „az események szempontjából ennek nincs jelentősége,” és az olvasókat is csak untatná, ami nem igaz, mert az emberek akkor is szerettek pletykálni. Zsigmond lánya, Erzsébet mondta is, hogy apja emelte ki a porból a Rozgonyi, Ország, Tallóci családot. Vajon a Hunyadit is? A már említett Serbe nevű nagyapa gyanús.

Mivel az írnokok nem tudtak románul, a román neveket nem írták következetesen. Vojk névével (Voyk, Woyk, Wayk) nincs is baj. Az oklevelek Vojk apjának nevét többféleképpen írták: Serbe, Sorbe, Sorb, Serba. Románosan lehet: Șerbu, Șerb, Șerba, Șerban, Serban, Șorban, Șorb, sőt még Sârb is. Hiszen a későbbi időkből tudunk az ugyancsak hátszegi bajesdi Serbről, akinek a nevét a magyarok Szerbnek ejthették, de a románok Sârbnek, mert tudunk egy ugyancsak „Szirb de Bajesd”-ről, akinek unokája „Serbán alias Szirbán”. Ebből az következik, hogy ha a román név Șerbnek vagy Șerbunak hangzott, akkor ez magyarul szolgát jelentett, ha pedig Sârbként hangzott, amit később magyarul Szirbnek adtak vissza, akkor ez magyarra fordítva szerb. Tehát két ragadványnév lehetősége vetődik fel: Szolga és Szerb. Az előbbi alacsony eredetre utal, az utóbbi, ha nem is feltétlenül etnikai származásra, de a szerb rokonságot nem zárja ki. Hunyadi János temesi, Karánsebes környéki atyai származása viszont bizonyos. És elképzelhető, hogy ő maga Budán született, majd a róla Vajdahunyadnak nevezett faluban gyermekeskedett, és onnan került a főúri udvarokba, ahol harci játékait folytatta, ahogy azt Ernuszt – fentebb – mondotta.

Hunyadi hallgatása saját eredetéről éppen olyan sokatmondó, mint vallomása is. Amikor ugyanis Cillei Ulrik találkozára hívta Hunyadit, és Cillei elvárta, hogy Hunyadi járuljon elébe, mert ez *homo novus*, míg ő fejedelmi ősök sarja, akkor a magyar hadvezér azt üzentte vissza: „én a keresztény hitért küzdve lettem nemessé, nagyobb dicsőséget hagyok utódaimra, mint a tieid tereád.” Ezt a szóváltást II. Piusz örököltette meg így. Bonfini elbeszélésében Hunyadi homályosabban utalt saját – a kortársak által ismert kérdéses – eredetére, amikor így válaszolt: „a nemességről ez idő szerint fölösleges vitatkozni; mégis nyomorult és hitvány embernek kell lennie annak, aki nemességét nem a saját virtusával, hanem a máséval keresi”. Ez már annak az alulról jött reneszánsz embernek a replikája, aki érdemei tudatában tagadja az öröklött érdemeket, és már-már azt is, hogy a király az isteni akarat hordozója. Hunyadi fia pedig királyként nem etnikai közösségekben kereste saját őseit, hanem kiváló egyéniségekben. Ugyanakkor rájátszott a köznemesség szittyá ideológiájára, hiszen ez az egyre jelentősebb társadalmi réteg a maga

helyzetét a szkíta-hun származás mítoszával legitimálta. Amikor 1459-ben – Bonfini szerint – Székesfehérvárt Mátyást „a tömeg kitörő örömujjongása közepette koronázták meg és vitték körbe, úgyhogy a sok nép különféle nyelveken kiáltotta ki őt nemes lelkű fejedelemnek, második Sándornak meg második Caesarnak, Pannónia győzhetetlen védnökének, sokan szkíta Marsnak, némelyek a római nemzet sarjának nevezték.” Hunyadi János valószínűleg nem csináltatott magának messze felívelő családfát, mert ez királyi feladat volt, és bár irigyei azzal vádolták, hogy királyságra tör, nem tette.

A Hunyadi-per másik két fejezete szintén nyitott vitás kérdés. Egy Budapesten nagyköveteskedett angol diplomata szerint Hunyadi János „nem volt kiemelkedő hadvezér: a Várnánál és Rigómezőnél elszenvedett vereségei legalább akkora kárt okoztak hazájának, mint amennyi előnyt a diadalai. Nem volt tehetséges államférfiú sem, amint azt megmutatta kormányzóságának zavaros politikai hagyatéka. Hunyadi ugyanakkor vitéz és bátor katona volt, aki makacs elszántsággal kiharcolta a török elleni harcban, annak ellenére, hogy mind Magyarországon, mind azon kívül csak igen szerény támogatásra talált.” Erről napestig vitatkozhatunk. A két nagy vereség akár győzelem is lehetett volna, ha van még néhány ezer bevetendő tartaléka. Sőt, 1444-ben Várnánál a szultán már vissza is akart vonulni, hiszen Hunyadi a jobb- és bal-szárnyon már fölénybe került, Ulászló király viszont nem akarta átengedni másnak a dicsőséget, és a középhaddal a veszébe rohant, hiába figyelmeztette Hunyadi, hogy még ne támadjon. A csata világtörténeti jelentőségű, hiszen az oszmánok balkáni helyzetét alapvetően megrendíthette volna a keresztény sereg sikere, és megszilárdíthatta volna a keleti és a nyugati keresztény egyház 1439-ben kimondott egyesülését. Egy győztes vármai csata után aligha foglalhatta volna el az Oszmán Birodalom Bizáncot, sőt ezt még az is megmenthette volna, ha Hunyadi 1448-ben Rigómezőnél győz. És győzhetett volna, ha Szkander bég a maga albán harcosaival nem késik két napot. Mindez kontrafaktuális spekuláció, bár nem értelmetlen, inkább Európa megosztottsága volt értelmetlen. És tény, hogy a megosztott Európával egységesülő és tartalékaiban kimeríthetetlen oszmán erő állt szemben, ahogy Hunyadi, Vitéz János tollával a pápának írta: immár Ázsiával kell megküzdeni. Az oszmán krónikások ugyan szórták a szidalmat Hunyadira, de minél nagyobb a szidalom, annál nagyobb az elismerés. És a szultánok tisztában voltak azzal, hogy győzelmük pürrhoszi győzelem volt. Hunyadi katonai zsenije 1456-ban Nándorfehérvárnál nyilatkozott meg utoljára, amikor július 14-én áttörte a hajózárt, majd amikor július 21–22-én ke-

mény csapást mért az ellenfélre. Például beengedte a városfalak közé az oszmánok egy részét, majd nehézlovasaival kiverte, aztán, amikor a kereszties had a szultáni erőkre rontott, és ezek már megsemmisítő ellentámadásba lendültek volna, a várból kirohanó nehézlovakokkal felmorzsolta és megfutamította az ellent. Az pedig bölcs politikai helyzetfelismerésre vall, hogy a nemeseket és őt is személy szerint kárhóztató, lázongó kereszties hadat feloszlatta, és elejét vette annak, ami 1514-ben történt. Az végképpen államférfiúi nagyságra vall, hogy *homo novus* létere a polgárháborús helyzetbe keveredett Magyarország nagy részét maga mellé tudta állítani. És közben egyvalamire vigyázott, uralkodott magán, tudta, hogy ha egyet is megöl a főurak közül, maga ellen fordítja szinte valamennyit. Fia, László megölte Cillei Ulrikot, és válaszképpen őt is megölték. Mátyás ilyen hibát nem követett el. Hunyadi János aztán Belgrádnál olyan súlyos vereséget mért az oszmánokra, hogy jó félévszázadra lemondtak Magyarország meghódításának szándékáról, és arról, hogy Bécs felé nyomuljanak. Végül nem Hunyadi öröksége volt zavaros, hanem a helyzet, és olyan erkölcsi tőkét hagyott hátra, amely lehetővé tette, hogy fiát, a tizenötéves kamaszt válasszák királlyá, ami példátlan fejlemény hazánk történetében

A per lezáratlan és lezárhatatlan, viszont akkor felvetődik a kérdés, hogy miért beszélünk róla? Alighanem azért, mert amikor ma térségünkben, ha akarjuk, ha nem, a globalizmus és a szuverenizmus párharca dúl, keressük a demokrácia terét. Európa valamiféle válaszütra került, bár sokak szerint egyszerűen ki akar lépni a történelemből. Lucian Boia barátom már szóvá tette, hogy Európának nincs hőse. Valójában lehetne: Hunyadi János. Nemcsak lehetne, hanem kellene, mert a hős az élethez való jogunkat fejezi ki. Félreértés ne essék, nem egyszerűen a hadvezért ünnepelelnék, hanem a politikai gondolkodót is, akinek Európa egységeről, a *respublica christiana* szabadságáról vallott eszméit a humanista levélíró, Vitéz János tolmácsolta.

Persze, ne hallgassuk el, a kommunisták a térség szabadsághőisévé emelték Hunyadit, protointernacionalistát csináltak belőle. De Hegellel mondhatnánk: munkába lépett „az Ész csele”. A kommunista hőskultusz – a magyar kuruc és *horribile dictu* a szovjet háborús filmekkel – az 1956-os októberi forradalom heroizmusát készítette elő. És ezt tette Illyés Gyula is, amikor megszólaltatta Pátzay Pál pécsi Hunyadi-lovasszobrát.

És költeményében az európaiságot és a magyarságot próbálta egyeztetni. Íme, néhány részlet:

Pajzsodat öt haza hőse gyanánt hordozta, Szabadság!
Szép leckénk, hogy ezért ötszörösen – magyarabb!

Így kong-bong a harang folyvást s még húzni fogod tán
századokig, János, néma, magyar toronyőr!

Mást jelentett magyarnak lenni 1456-ban, mint 1956-ban, de ugyanazt jelentett európainak lenni, úgy európainak, ahogy most közülünk, magyarok, románok és szerbek közül az európaiságot elképzeljük. A kínzó kérdés az, hogy Európa mit képzel? Mi viszont ne felejtjük azt, amit Márton Áron 1956-ban mondott. És én még nem találkoztam olyan román pappal és értelmiséggel, aki ne nyilatkozott volna tisztelettel a gyulafehérvári magyar katolikus püspökről.

Idézzük csak fel emlékezetünkben, vagy lapozzunk vissza arra, amit Márton Áron mondott. Tudjuk, és akik ott voltak, tudták, hogy a püspök nem véletlenül beszélt nemzetről és nem népről. A nép fogalmát a náciizmus és a kommunizmus kompromittálta. A nemzet viszont a szabad emberek szabad közösségét jelenti, az önrendelkezés és a demokrácia igényét juttatja kifejezésre. Márton Áron Gyulafehérvárott az egykori II. Piusz pápának is válaszolt, aki 1458-ban olyasmit írt, hogy „Hunyadi János, akinek neve a többiekét elhomályosítja, nem annyira a magyarok dicsőségét, mint inkább a románokét növelte, akiktől született.” A pápa ezzel a megjegyzésével hosszú időre Erisz almáját hagyta az utókorra. A dicsőség ugyanis identitásképző elem és legitimál, méghozzá hatalmi törekvéseket. Csakhogy alapvetően akkor a *respublica christiana* dicsőségéről volt szó. A lét felülírja a dicsőséget. Márton Áron a jövőnek üzent. Pontosítsunk: Hunyadi a nemzetek Európájának a hőse, azért is, mert állami vezetőként ismerte a mértéket, aminek a jelentőségére Albert Camus *Lázadó embere* klasszikus érvénnyel figyelmeztet.

TRIANONI VESZTESÉGÜNK: MILAN ŠUFFLAY

I.

1931. február 18-án este nyolc óra körül, a sűrű köd borította Zágráb egy kicsinyke utcájában (Dalmatinska ulica) egy ismeretlen elkövető vasdoronggal leütötte dr. Milan Šufflay egyetemi tanárt, aki összetört koponyával zuhant az úttestre. A tettes elmenekült, a professzor harmadnapra belehalt sérüléseibe. A nemzetközi sajtó Berlintől Párizson, Rómán és Bécsen át New Yorkig napokon át cikkezett a brutális gyilkosságról – a jugoszláv királyság felelősségét hangoztatva.

Május 6-án a *The New York Times* is közli, teljes terjedelmében, az Einstein–Heinrich Mann-memorandumot: szerzői szerint a professzor meggyilkolását már február 11-én éjszaka elhatározta a *Za kralja i za otadžbinu* (A királyért és a hazáért) nevű, a belgrádi udvar jóváhagyásával működő terrorszervezet, Zágráb városparancsnoka, Beli Marković tábornok lakásán és beleegyezésével. A gyilkosságot megelőzően – a memorandum szerint – a szerb király januári zágrábi látogatása előtt a szervezet fenyegető levelet küldött a horvát közélet vezető személyiségeinek (dr. Vlado Maček, dr. Ante Trumbić, dr. Mile Budak, dr. Filip Lukas, dr. David Karlović, dr. Milan Šufflay), melyben közlik: ők a felelősek, s „életükkel” fizetnek mindenféle rendbontásért. A memorandum szerzői tudni vélték, hogy a Mlada Jugoslavija (Ifjú Jugoszlávia) nevű, szintén terrorista céllal alapított szervezet egy korábbi összejövetelén Sándor király nyilvános beszédet tartott, amelyben a törvényesen megválasztott horvát képviselők „eltávolításáról” beszélve ezt mondta: „Eltávolítottam az akív személyeket”. Ez nyílt beismerése volt annak, hogy 1928. június 20-án Puniša Račić szerb radikális párti képviselő királyi parancsra lőtte le a képviselőházban (skupština) a horvát ellenzék, azaz a Horvát Paraszt Párt vezetőit: Stjepan Radićot, ennek unokaöccsét és további képviselői mandátummal rendelkező társait. Ezt követően a diktatúra hajszát indított a horvát közélet képviselői ellen. Ahogy a *Naša sloga* kormánylap írja: „február 18-án a »bokréták« robbanni fognak.”

Aznap este meggyilkolták Šufflay professzort... „Erre tekintettel – folytatódik az Einstein–Mann-memorandum-szövege – kérjük, hogy az Emberi Jogok Nemzetközi Ligája tegyen meg mindent, hogy ennek az ismétlődő állami erőszaknak legyen vége. Nem tűrhetjük, hogy a gyilkosság politikai célok elérésének eszköze legyen [...] Valamennyi állam, különö-

sen Franciaország, Németország, Lengyelország, Ausztria, ahol az Emberi Jogok Nemzetközi Ligájának szervezetei működnek, tartsa kötelességének, hogy védőpajzsot állítson e kis, békeszerető, művelt nép védelmére. Várjuk döntésüket. Üdvözlettel: Az Emberi Jogok Németországi Ligája. Üdvözlettel: Albert Einstein, Heinrich Mann. Berlin, 1931. április.”¹ A memorandumot számos európai író, tudós, politikus tiltakozása követte, közöttük Bethlen István, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Bajza József.

A Magyarországhoz, a magyarsághoz, a közös történelmi múlthoz megannyi szállal kötődő Šufflay professzor meggyilkolása a hazai sajtóban is vezető hír lett, a magyar társadalmat erősen foglalkoztatta az egykori társország helyzete, sorsa, már csak az úgynevezett Vajdaságban rekedt magyarság szerb részről folyó zaklatása miatt is. A Rákosi Jenő szerkesztette *Budapesti Hírlaptól* Bajcsy-Zsilinszky Előőrsén, Milotay István *Magyarságán* át a *Friss Ujságig*, *Az Esttig*, a *Pesti Hírlapig*, a *8 órai ujságig* és a *Népszaváig* valamennyi lap vezető helyen közölte a hírt – a *Budapesti Hírlap* egykori munkatársát is gyászolta a meggyilkolt tudós személyében. A *Pesti Hírlap* ezt írta: „A horvát népnek új mártírja van: a legkomolyabb és legértékesebb horvát népvezérek egyikét, dr. Sufflay Milánt Zágráb egyik legforgalmasabb utcáján vasbottal leütötték.” Ugyanez a lap február 21-én már azt is tudni véli: „Sufflay professzor meggyilkolását belgrádi kezek irányították és készítették elő.” A *Pesti Hírlap* sem mulasztotta el bemutatni azt a jugoszláviai politikai erőteret, amely világossá tette: a professzornak a szerb-horvát egység következetes tagadása és soha nem titkolt horvát hazafisága miatt kellett meghalnia. A lap arra is emlékeztetett, hogy az 1929. január 6-án bevezetett királyi diktatúra, a Karađorđević-dinasztia uralma már *in statu nascendi* gyilkossággal volt terhes. 1903-ban, a Crna ruka (Fekete kéz) emberei, Apis, azaz Dragutin Dimitrijević vezérkari ezredes vezetésével meggyilkolták Obrenović Sándor (Aleksandar) szerb királyt és feleségét. Ez a vérfürdő segítette a szerb trónra Karađorđević Pétert, I. Péter néven. (Érdemes tudni: 1917-ben Apist Sándor régens herceg kivégeztette, miután a dinasztianál az kegyvesztett lett.) Šufflay professzor egyelőre „ismeretlen” gyilkosát a lap szerzője okkal rokonítja Gavrilo Princippel és Puniša Račić-tal; az előbbi Ferenc Ferdinánd és felesége, az utóbbi Stjepan Radić parasztpárti képviselő és párttársainak gyilkosa. Mindkettő a Karađorđević királyi ház jóváhagyásával cselekedett.

Az oknyomozó újságírás korabeli példája Simon Vilmosnak a *Pesti Hírlapban* 1931. március 28-án közzétett írása. A cikk bevezető sorai

¹ <http://www.croatianhistory.net/ett/einst.html>. (Letöltve: 2020. szeptember 4.)

szerint a bécsi horvát emigráció „az ott ülésező nemzetközi diákszövetséget” tájékoztatandó egy kis füzetben foglalta össze Šufflay meggyilkolásának politikai indítékait. Simon felkereste a szerb diktatúra által – távollétében – halálra ítélt „zágrábi képviselőtestületi tag”, Persec Gustav főhadnagyot, aki szerint Šufflay elkötelezett horvát hazafi volt, de aktívan csupán írásaival politizált. Meggyőződéssel vallotta: az SHS (Szerb–Horvát–Szlovén) Állam törvénytelenül jött létre, s ezt vallotta 1920-as felség- és nemzetárulás miatti perbe fogásakor is az SHS Állam bírósága előtt is. Szerinte a horvátok uralma egykor egészen Durazzóig terjedt, amit Belgrádban egyértelmű szerbellenességgént értelmeztek, tekintve, hogy az albán és a macedón kérdés ebben az időben „a szerbek Achilles-sarka” volt.

Šufflay meggyilkolását a szerb rendőrség szervezte, amiről az emigráció tudomást szerzett, és nyomban értesítette az Albániában tartózkodó Šufflayt, hogy ne térjen haza, de az üzenet elkésett, Šufflay hazaindult. Zágrábban meglepetéssel tapasztalta, hogy a korábban a lakása előtt posztoló titkos rendőr „nincs a helyén”. Érdeklődésére (a gyilkosság előtti órákban) a zágrábi rendőrség épületében azt a választ kapta, hogy „Neki már nem lesz többé szüksége felügyeletre. Reá vonatkozólag már egyéb intézkedést tettünk.”

Persec elmondta, hogy a gyilkos elfogása helyett a rendőrség a halottnak vélt Šufflay lakásán házkutatást tartott, iratait, elsősorban az Albániával kapcsolatos dokumentumokat lefoglalta. Persec arról is beszámolt, hogy a bécsi horvát emigráció sincs biztonságban: „Még Šufflay meggyilkolása előtt üzenetet kaptunk, hogy vigyázzunk, mert Beli Marković tábornok külföldre küldötte a »Mlada Jugoslavija« öt tagját az emigrációra kimondott halálos ítélet végrehajtására. Nemsokára jött a második üzenet, hogy dr. Bedekovics Janko, a zágrábi rendőrség főnöke, elindította a tíz főből álló második csoportot. Ezekből most hármat elfogott a bécsi rendőrség.”²

Mai szemmel meglepő, hogy egy zágrábi professzor meggyilkolása milyen erősen foglalkoztatta a magyar közvéleményt. A magyarázat: Šufflay életútja. A fiatal tudós Thallóczy Lajos történész-iskolájának neveltjeként egykor Budapesten is diákoskodott, hamarosan a magyar történettudomány aktív művelője lett. Szekfű Gyula és Bajza József barátságát és támogatását tudhatta magáénak. E szellemi környezet hatására kezd publikálni mind a magyar sajtóban (*Pesti Hírlap*, *Budapesti Hírlap*), mind vezető szaklapokban, és a Pázmány Péter Tudományegyetem

² *Pesti Hírlap*, 1931. március 28.

történész professzúrájának is birtokosa lesz. A két jeles kortárs tudós tanulmány terjedelmű és értékű nekrológban búcsúzik tőle a *Magyar Szemle*-ben és a *Századokban*. Szekfű az elhunyt tudós halálát a horvát nemzetet és az „európai szellemet és humanizmust” ért tragédiaként aposztrofálja. A horvát nép legkiválóbb szellemi vezetőjét veszítette el, Európa egyik legnagyobb humanista tudósát, az „európai szellemiség” reprezentánsát. Šufflayval egy nyelvzseni („az összes nyugati nyugati nyelveken, anyanyelvén, a horváton kívül a magyaron, több szláv nyelven, az albánon, új görögön, [...] a középkori és ókori görögön [...] juralkodott”), egy a természettudományokban, a filozófiában, a biológiában, az örökléstanban, s persze a szépirodalomban jártas kutató elme életútja szakadt meg. A történettudós Šufflay – írja Szekfű – „pihenésként az elbeszélés nagy francia és angol mestereit olvasta és legszívesebben róluk beszélt s tőle tanultam meg, hogy a történetírónak a prózai epikusokat kell forgatnia, akiknél nemcsak előadási művészetet lát, [...] hanem lélekrajzot, emberi életek megértését. Azon történetírók közé tartozott, akik Stendhálnál és Balzacnál is jártak iskolába.”³

Történészként a politikus Šufflay arcélét – a horvát jogpárt iránti vonzalmát – felvázolva tömören fogalmaz. Šufflay „történetfilozófiáját” magyarázva elmondja: a horvát tudós arról kívánta meggyőzni honfitársait és a párt vezetőit, hogy „a Kelet és Nyugat közt évtizedes ingadozásnak” Horvátországban véget kell vetni, s ennek érdekében „a horvát nép egyenesen forduljon el a szerb-illyr álmoktól és hajoljon a magyarság felé, mely a monarchia ekkori szervezetében csakis, mint évszázados hagyományaiban Nyugatnak a horvátság felé legközvetlenebb képviselője.” Érveit honfitársainak többsége, később az SHS Állam hatalmi gépezete sem osztotta; „tanszékét a szerb kormányzat elvette, s őt magyarbarát ténykedés ürügye alatt három évre a mitrovicai börtönbe zárta”.⁴ Szekfű tömör képet rajzol az albanológus Šufflayról, aki „előszeretettel fordul az albán és szerb érintkezés problémái felé, amelyeket [a] legmodernebb szellemtörténeti eszközökkel figyel meg [...] Albán tanulmányai ráirányították az albán kormány figyelmét, mely meghívta őt az ottani levéltárak tanulmányozására és rá akarta bízni az albán nép történetének megírását.”⁵

Végül Šufflay meggyilkolásának balkáni „történelmi determináltságát” fogalmazza meg: „Míg a horvátok ezer év óta a nyugati keresztény kultúrkörben éltek, a szerbeket sorsuk előbb bizánci ortodox kapcsolatba, majd a török jármába adta, török hódítás alatt több mint négy évszáz-

³ Szekfű Gyula: *Šufflay Milán tragédiája*. In *Magyar Szemle*, 1931. jan.–ápr., 379.

⁴ Szekfű 1931, 380.

⁵ Szekfű 1931, 382.

zadon át éltek rájasorban, a török urak farmjain szinte rabszolgaként robotoltak, vagy a hódító török seregekhez csatlakozva, martalócként dúltak, raboltak és éltek primitív, kulturálatlan életüket. A törökök bo-csátották be őket a magyar hódoltság alföldi vidékeire, ahol félnomád pásztor életmódot folytattak, a XVII. században is cigányokhoz hasonlóan sátoroztak, vagy földalatti putrikban laktak [...] A szerbiai, balkáni szerb csak a XIX. század elején szabadul fel a török járom alól, s ennél fogva legfőlebb három-négy nemzedék óta művelődhetik, amennyire azt a szerbiai viszonyok a múlt században elősegítették. Azaz Jugoszlá-via mai uralkodó osztályának, a szerbiai szerbségnek ősei fölfelé menve negyedik generációban még ráják voltak: a rabszolga ősi instinktusaival, alázkodó ravaszsággal, hirtelen kirobbanó vérszomjával, gyilokkal, de leginkább, mi a rája földhözragadtságában érthető, bunkósbottal [...] Sufflay Milán és Princip, az Acta Albaniae és a bunkósbot, ez a párhuzam szimbolizál két külön folyamatot, s érteti meg felejthetetlen barátunk sötét végzetét.”⁶

A Századokban a szlavista-kroatista Bajza József professzor búcsú-zott, de „a horvát kérdés” első számú kortárs szakértőjeként a sajtó-ban is méltatta meggyilkolt pályatársa és barátja szellemi nagyságát.⁷ A *Magyarság* 1931. március 5-i számában publikálta *Facta loquuntur* (A tények beszélnek) című nekrológiát, míg a *Századokban* a szakma számára kívánt rövid pályarajzot adni róla, aki már egyetemi éveitől „a délszláv ideológiában nemzete vesztét, szerb rabságba süllyedését érezte” – szembefordulva első tanítómestere, Smičiklas „Strossmayer délszláv ideológiájának”, történetiszemléletének, magyargyűlöletének hagyományát követő történelemszemléletével, aki még a századfordulón is „a délszláv egység rózsás prizmáján át szemlélte” „a horvát jövőt”.⁸ Šufflay meggyőződése ezzel szemben az, hogy „nemzete csak [a] nyugati nemzetek oldalán találhatja meg boldogulását”, ezért lesz elkötelezettje Rauch bán politikájának, „mely az 1868-as [horvát-ma-gyar] kiegyezés revíziójával a jogpárt és az unionizmus összebékítésé-re építette terveit”.⁹ Rauch újabb politikai aktivizálódása idején (1917) „napokon át biztosnak látszott Rauch [újabb] bánása és Šufflay horvát minisztersége, de [...] a Monarchia vezető körei megriadtak a nagy vál-tozásoktól, melyeket a kinevezések maguk után vontak volna (a sabor feloszlata, éles választási küzdelem a háború alatt) és mint kényel-mes megoldást újra átadták a hatalmat a horvát-szerb koalíciónak, a

⁶ Szekfű 1931, 382–383.

⁷ Bajza József: *Šufflay Milan (1879–1931)*. In *Századok*, 1931. ápr.–jún., 211–216.

⁸ Bajza 1931, 211.

⁹ Bajza 1931, 212.

Halászkok a Túron 2. – Motívumok a Tisza – Őszi vázlatok című filmhez, 1962 körül (Fotó: Sára Sándor)

Habsburg-Monarchia konok ellenségének”. A harmincas évek elején Bajza meggyőződéssel írhatta: „Az összeomlás óta volt koalíciós képviselők ismételten megírták, ha 1917-ben Raucht kinevezik, Horvátország nem szakadt volna el.”¹⁰

A Šufflaytól búcsúzó írások közül ki kell még emelni Deér József írását.¹¹ A nekrológ a politikai pártatlanság történetírójaként méltatja a horvát tudóst, aki „az igazság és az Élet követelményeinek a tudomány és a politika területein jelentkező összhangja állítja őt szerencsés ellentétbe nemzedékének hasonló hivatású tagjaival, sőt a politizáló professzor általános európai típusával is. Kora horvát történészeivel ellentétben ő az egyetlen, aki nem elégedett meg a tudományos közvélemény és a jó hazafiság konvencionális fogalmának látszat-összhangjával, hanem nyíltan rámutatott egy új, sovinizmustól el nem vakított történetfelfogás szükségességére.”¹²

A politizáló Šufflayról írva Deér okkal hangsúlyozza, hogy a horvát tudós „politikai szemléletének középpontjában a horvátság európai kultúrhivatásának hite és a nyolcszáz éves államközösség tényének jó-

¹⁰ Bajza: 1931, 213.

¹¹ Deér József: Šufflay Milán (1879–1931). In *Jancsó Benedek- emlékkönyv*. (Szerk.: Asztalos Miklós. Kozocsa Sándor–Szász Béla–Pongrácz Kálmán et al.) Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1931, Budapest, 410–413.

¹² Deér 1931, 410.

zan érzékelése állott.”¹³ Šufflaynak a nyolc évszázados horvát–magyar együttélés kontinuitásának átmentését célzó „terveit” az impériumváltozás elsöpörte, katedrójától megfosztották, 1920-ban pedig államelenes összeesküvéssel vádolva elítélték. A nekrológ a trianoni döntés után összetákolta, diktatórikus berendezésű, a Bizánc, majd török alatti kaotikus állapotokat a 20. században átörökítő állam europèer áldozatát láttatja a brutálisan meggyilkolt zágrábi professzorban.

Tíz évvel Trianon után a közvélemény fogékony volt a jugoszláv államból, ezen belül Horvátországból is érkező hírekre. A két Radić parlamenti meggyilkolása, a nemzeti érzületüket nem titkoló horvát polgárok, a horvát ellenzék rendőrségi zaklatása (esetenként agyonverése), elfogása és brutális kínzása, bebörtönzése állandó feszültséget teremtett a lakosság körében. A végeredmény: „Minden horvát nemzeti jellegű intézményt, társadalmi, vallási, kulturális, gazdasági, humánus és sportegyesületet betiltottak és legtöbbször azok vagyonát is elkobozták.”¹⁴ Így aztán nem csoda, hogy a Šufflay-gyilkosság közügy lett a korabeli Magyarországon.

II.

A brutális Šufflay-gyilkosság kontinenseken átívelő sajtóvisszhangja, s a tudományos élet legnagyobbjainak tiltakozása egyértelművé tette a kortársak számára, hogy a világ akkori legnagyobb albanológusát, s kelet-adriai térség középkori históriájának legavatottabb ismerőjét vesztette el. Šufflay halálával a magyar historiográfiát és balkanisztikát is súlyos veszteség érte. Ennek igazolásaként következzenek a tudós életpályájának, majd a magyar történetírásban kifejtett munkásságának vázlata.

A Šufflay család ősei vélhetően Württembergből vagy Szászországból vándoroltak horvát földre, ahol nemesi famíliaként a 17. századtól említik írásos források. A nemesi címet I. Lipóttól kapták 1675-ben, hogy a címmel s címerrel járt-e birtokadomány, avagy csupán az *armalista* státusz (birtok nélküli nemesi cím), máig sem tisztázott.¹⁵ A család egy idő után két ágra (samobori, krapinai) szakadt, amelyek tagjai között van jogakadémiai dékán, akadémiai professzor, kanonok, s iparos is. Milan Šufflay nagyapja előbb Lepoglaván, majd Krapinán lesz kalapos mű-

¹³ Deér 1931, 412.

¹⁴ Berkes József: *A horvát tragédia*. In *Magyar Szemle*, 1931. máj.–aug., 374.

¹⁵ Sagrač, Darko: *Dr. Milan pl. Šufflay hrvatski aristokrat duha*. Zagreb, 1998, 13.

helyt működtető mester.¹⁶ Fia, Augustin (1847–1909) tanító, aki magyarországi német lányt vesz feleségül. Az ő házasságukból született Milan Šufflay Lepoglaván 1879. november 9-én.

Milan Šufflay elemi iskolái után a zágrábi Felsővárosi Főgimnáziumba iratkozik, ahol az Alojzius Šufflay kanonok-alapítvány támogatottja lesz. Tanulmányait mindvégig kitűnően végezte, az osztály legkiválóbb diákja: kitűnő tanulmányi eredménye mellett elsőosztályú vívó, beszél latinul, olaszul és görögül, irodalmi tájékozottsága páratlan: Stendhal, Balzac, Dosztojevszkij, Stern, August Šenoa, Luka Botić, Ksaver Šandor Gjalski, a szlovén Prešeren, Levstik s a szerb Jovan Jovanović-Zmaj és Đura Jakšić rajongója. *Nada* címmel diáklapot szerkeszt, önképzőköri vitákat szervez – gyakran maga is előadóként vesz részt a munkában.¹⁷

Egyetemi tanulmányaiban is ilyen sikeres, professzora, Tade Smičiklas legkiválóbb tanítványaként tartja számon, s rábízta a *Codex diplomaticus regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* című oklevélgyűjtemény szerkesztését. Mindössze huszonkét éves, amikor megvédi *Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena* (Horvátország s a keleti császárság harcai a három Komnénosz jogara alatt) című doktori értekezését, amely máig kikerülhetetlen forrása a 12. századi horvát jog- és politikatörténet kutatóinak.¹⁸ E sikerek láttán küldi Smičiklas Bécsbe, majd Budapestre; az ő ajánlásával lesz a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung hallgatója.¹⁹ Az intézet tagjaként lehetősége nyílik a paleográfiai, diplomatikai, kronológiai, magánoklevéltani specializációra, olyan professzorok vezetésével, mint O. Redlich, A. Dopscha. Stúdiumait befejezve, ismereteit kamatoztatva, a hazai, budapesti, velencei levéltárakban, kolostori és székesegyházi gyűjteményekben végzett kutatási eredményei mind bekerülnek a *Horvát, Dalmát, Szlavón Királyság oklevélgyűjtemény (1101–1399)* anyagába. Eközben elkészíti habilitációs munkáját is, a *Die dalmatinische Privaturkundet*, amelyet a bécsi Tudományos Akadémia ad ki 1904-ben.²⁰

Életének és történelmi pályájának meghatározó periódusa Magyarországhoz köti. 1904–1908 között Budapesten, a Nemzeti Múzeum gyakoronoka. Bajza József összefoglalója szerint „Ebben az igazán szerény állásban maradt 1908-ig. A pesti »száműzetés«, mint később hangsúlyozta, sok előnyt jelentett számára. Egyéniségéhez méltó tudományos környezetben

¹⁶ Sagrak 1998, 13–14.

¹⁷ Horvat, Josip: *Hrvatski panoptikum*. Zagreb, 1965, 174–175.

¹⁸ Sagrak, Darko: *Dr. Milan pl. Šufflay hrvatski aristokrat duha*. Zagreb, 1998, 25.

¹⁹ Bajza 1931, 211.

²⁰ Švab, Mladen: *Milan pl. Šufflay, 120. godišnjice rođenja*. https://web.archive.org/web/20120323014305/http://www.matica.hr/MH_Periodika/vijenac/1999/149/html/esej/12.htm (Letöltve: 2020. 11. 27.)

élhetett, a magyar történészek közt egy sereg barátra és jóakaróra akadt, akik hozzá egész életen át hívek maradtak és úgy bekapcsolódott a magyar tudományos életbe, ahogyan nemzedékek óta egyetlen horvát sem. Munkatársa lett magyar tudományos folyóiratoknak (*Századok*, *Turul*, *Ungarische Rundschau*), hol cikkeit akkor is, később is nagy örömmel fogadták. *Társaságunk választmányába emelte* [...] Thallóczy Lajos biztatására kezdett horvát tárgyú tanulmányok mellett albánokkal is foglalkozni.”²¹

Šufflay tudományos pályájának alakulásában Thallóczynak döntő szerepe van: „Thallóczy közreműködésével [készült] Šufflay [...] nagy albán történeti gyűjteménye, az *Acta Albaniae*, mely e rejtélyes ország legrégebb viszonyaiba világít be és példátlan anyaggazdagságával [...], mintaszerű elrendezettségével a nyugati balkáni: görög, albán, szerb, dalmát, montenegrói történetnek mindenkori standard-munkája.”²² Šufflay legújabb horvát monográfusa, Darko Sagrak a század eleji „Magyarország egyik legnagyobb elméjeként” aposztrofálja Thallóczyt, akinek igen sokat köszönhet a pályakezdő horvát tudós. Kapcsolatuk annak ellenére felhőtlen, hogy a „Bosznia és Hercegovina iránti magyar igényeket illetően” eltérő véleményt vallottak.²³

Kettejük bensőséges viszonyát mi sem jellemzi jobban, mint a mestert elsirató nekrológ, amelyet az immár zágrábi professzor Šufflay a *Történeti Szemle* lapjain közölt Thallóczy tragikus halálára emlékezve.²⁴ Írásában elsősorban a történettudós Thallóczy érdemeit, szaktudományi teljesítményét méltatja. A magyar középkor történetét kutató, források, családtörténeti dokumentumok, „Szent István koronája egyes területeire vonatkozó” szövegkiadások alkotta életműve – annak tartalma és méretei okán egyaránt – „a nagy német és francia történettudományi vállalkozásokkal is kibírja [...] az összehasonlítást.”²⁵ Az egykori Mester munkáiban a történetírói szemléletváltás képviselője szólal meg – vallja Šufflay –, aki írásaiban „nem közjogi dogmákat állít föl, illetőleg cáfol meg, hanem biológiai folyamatokat tár fel.”²⁶ Méltatása (példaértékű magyarságával) mindennél határozottabb cáfolata a Tito-érában a 19–20. század fordulója Horvátországnak magyarellenességét hangoztató közhelyeknek. Šufflay és Thallóczy viszonyának jellemzésekor például Marko Kostrenčić azt állítja, hogy Šufflay – pesti tartózkodása idején – Thallóczy Lajos hálójába került, aki valósággal vadászott a fiatal és

²¹ Bajza 1931, 212.

²² Szekfű 1931, 380.

²³ Sagrak 1998, 25.

²⁴ Šufflay Milán: † Thallóczy Lajos. In *Történeti Szemle* 1917, 119–121.

²⁵ Šufflay 1917, 119.

²⁶ Šufflay 1917, 120.

jól képzett, tehetséges horvát tudósokra, hogy renegáttá tegye őket.²⁷ Šufflay egész életpályája mond ellent e Kostrenčić-i vélekedésnek.

A négyesztendő magyarországi kitérő után Šufflay visszatér Zágrábba, ahol egyetemi tanári állás várja. Kinevezésének kezdeményezője maga a „báni széket” éppen csak elfoglaló Pavao Rauch. A meghívás a katedrára politikai motivációk nélküli, Rauch a már Európa-szerte ismert és elismert fiatal tudóst kívánja horvát egyetemi katedrán látni.²⁸ A politika persze korántsem idegen Šufflaytól. A fiatal tudós részese lesz kora pártviszályokkal, küzdelmekkel teli közéletének. Az illírizmus kora óta folyamatos magyarellenesség és az unionista szellem, kiegyezés-ellenesség és a teljes horvát függetlenség ideája, s a délszláv egység strossmayeri álma feszül egymásnak. Az ifjúkora óta Starčević-hívó Šufflay a Jogpárttal szimpatizál, bár vállalója a független horvát nemzet eszméjének is, de a horvát nemzet jövőjét továbbra is a magyar–horvát unióban látja.²⁹

Később kiteljesedő politikai szereplését már a „rauchi” korszakban jelentősen motiválja konfrontációja a báni székek későbbi birtokosával, Nikola Tomašić-tal. Tomašić vérszerinti rokona (harmad-unokatestvérek), jól képzett, több nyelven beszélő történettudós, politikus, akinek munkáit Šufflay több ízben, aláírás nélküli cikkekben bírálta-bírálja, sőt magyar lapokban is támadta. „Az utolsó csapás, amelyet rokonára mért, Tomašić »Pacta conventa« című munkájáról szóló értekezése volt. Šufflay [...] azt a hipotézist döntötte meg, hogy a tizenkét horvát törzs vezetői egyezséget kötöttek Kálmán királlyal és a megállapodást a Dráván kiáltották ki. Šufflay ezzel a reakcióval néhány köztiszteltben álló horvát politikus haragját is kiváltotta.”³⁰

A frissen kinevezett egyetemi tanárnak a felheccelt egyetemi hallgatók bojkottjával kellett szembesülnie. Kinevezése ugyanis „az egyetem akarata ellenére történt”, ami fölött a szenátus ugyan még napirendre tért, hiszen nem tudományos kvalitásai és eredményei, „politikai pártállása ellen” volt kifogás.³¹ Miként Bajza József írta: „Teljes erővel szembe fordult a horvát-szerb koalícióval és azokkal a bánokkal, akik e koalícióval taktikából, vagy meggyőződésből paktáltak”; „az 1868-i kiegyezést nem ismerte el [...] revíziójával a jogpárt és az unionizmus összebékítésére építette terveit.”³²

²⁷ Antoljak, Stjepan: *Milan Šufflay kao paleograf i diplomatičar*. In *Arhivski vjesnik* (38) 1995, 139.; Kostrenčić 1962, 53.

²⁸ Sagrak 1998, 85.

²⁹ Sagrak 1998, 5–6.

³⁰ Sagrak 1998, 28.

³¹ Bajza 1931, 212.

³² Bajza 1931, 212.

Az egyetemi hallgatóság lázadozása nyomán – (már Tomašić ül a báni székben!) – állásából áthelyezik az oktatási és kulturális tárcához hivatalnoknak, ami tudományos munkájának fizikai ellehetetlenítését célozta. Száműzetése nem sokáig tart, 1912-ben kézhez kapja nyilvános rendes tanári kinevezését. Állását 1918-ig tölti be. Már a kinevezést követő esztendőben kiadja az *Acta Albaniae* forrásgyűjtemény első kötetét – K. Jirečekkel és Thallóczyal, 1918-ban a másodikat –, kiadója a bécsi akadémia. 1915-ben bocsátja közre a *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszene im katolischen Damme* című sikeres művét. Az *Acta Albaniae* kötetei az albán nép történetének máig nélkülözhetetlen forrásai.

A pálya e felfelé ívelő szakasza sajnos 1918-ban megszakad. A Szerb–Horvát–Szlovén Nemzeti Tanács, majd az SHS Állam „megalakulásával” az „eruditusból” „vértanú” lesz. Korábbi jóslata beteljesült: a horvát nép a délszláv lázalom realizálódásával megszűnt szabad nemzet lenni. Šufflay állását és nyugdíját veszti. Jellemző: „a zágrábi egyetem tanárai között szép számmal akadtak úgynevezett *magyarónok*, akik az 1868-i kiegyezés valós, vagy látszólagos védelmében élték le életük javát. A Zágrábi Nemzeti Tanács nem bántotta őket. Nyugdíjba csak két tanárt küldött, Šufflayt és az öreg Kršnjavi Izidort. Ők ketten nemcsak *magyarónok* voltak, [...] a délszláv eszme halálos ellenségei is.”³³

Az impériumváltozást követően Šufflay tartózkodik a nyilvánosságtól. Nem politizál, ám kapcsolatba kerül az emigráns Ivica Frank felesége, Aglaja körül szerveződő ellenzéki csoportosulással. Az asszonyt hamarosan letartóztatják, majd Sremska Mitrovicára internálják. Valamiképp megszökik, majd Magyarországra menekül, s Budapesten csatlakozik férjéhez, aki a Horvát Emigráns Komité vezetője.³⁴ Történik mindez 1920-ban, amikor az SHS Állam haza- és felségárulás vádjával bíróság elé állítja Šufflayt. Helyzetét nehezíti, hogy a perbe fogottak között van Zágráb híres „szépasszonya”, Marijana Accurti, Milan Accurti államügyész felesége is, akinek – sokak között – állítólag Šufflay is hódolója, s akit egykori udvarlója, az immár Magyarországra menekült Horváth Ferenc százados arra kért: küldjön levélben információkat az SHS Államban uralkodó közhangulatról. Az asszony igyekezett válaszolni a levélre, amelynek vegytintával történt titkosításában Šufflay is részt vett. A társaság lebukik, amit látványos bírósági eljárás követ, s az első számú vádlott: Milan Šufflay. A vád: a Balkán három délszláv népe (szerb, horvát, szlovén) új, közös állama legitimitásának tagadása,

³³ Bajza 1931, 213.

³⁴ Švab 1999

s a Crna Gora bekebelezését célzó kísérletének elítélése, Accurtiné le-
velének titkosítása, Aglaja Frank szökésének elősegítése, s nem utolsó
sorban az állítólag Horváth százados szervezte emigráns horvát légio-
ban való részvétele. Mindez együtt – a vád képviselője szerint – haza- és
felségárulás.³⁵

Šufflay a bíróság előtt határozottan tagadja bűnösségét. Tarthatatlan
az az állítás, hogy cselekedeteivel, véleménynyilvánításaival „le akarja
választani” Horvátországot az SHS Államról, mert az SHS Állam „jogi-
lag nem létezik”; „nemzetközileg nincs elismerve”; a versailles-i szer-
ződés Crna Gorát az SHS Államtól független, egyenrangú tényezőnek
tekinti; Anglia és Itália is jogtalannak tekinti Crna Gora „bekebelezé-
sét”; Anglia ténylegesen még nem ismerte el az SHS Állam jogállását;
s Horvátországnak „korlátlan joga az önrendelkezés”. A Szerb Király-
ság által kieroszakolt szerb–horvát–szlovén egyesülés sem igazolható: a
horvát nép, a történelem során átment a „nyugati retortába”, „a szerb
nép a bizánci–törökbe”, „ezért e népek pszichéje különböző, noha egy
a nyelvük”, az SHS-be „bekebelezendő” Crna Gora pedig „a középkori
formáció fokán áll, még nem nőtt fel a szerb öntudatig sem, nemhogy a
szubordinált jugoszláv tudatig”, továbbá Horvátországban a jugoszláv
eszme „vékony szövedék, amely alatt a horvát nemzeti vulkán forrong”.
Amikor tehát a hatalom őt „haza- és felségárulással vádolja, s ezáltal az
egész horvát népet üldözi, ezt a pert egész Európa arca előtt el fogja
veszteni.”³⁶ Šufflayt végül három és félévi börtönbüntetésre ítélték, amit
Sremska Mitrovicán kellett letöltenie „Szekfű Gyula kezdeményezésére
– osztrák és cseh tudósok Sándor királyhoz amnesztiáért folyamodtak.
Eredménytelenül. Belgrádnak nincs szüksége nemzetünkhöz hű horvát
tudósokra.”³⁷

Šufflay büszkén vállalta elítéltetését, börtönévei önképzéssel s alkotó
munkával teltek. Szépirodalmi s albanológiai tájékozottságát kamatoz-
tatva albán tárgyú regényt írt (*Kostadin Balšić*), majd belefogott az első
horvát nyelvű tudományos-fantasztikus regény megírásába: *Na Pacifiku*
2255 (A Csendes-óceánon 2255-ben), amely folytatásokban jelent meg, s
benne a Kelet szellemi erői győznek a Nyugat materiális erőivel szem-
ben és megőrzik hatalmukat a világ felett.³⁸ A mű időutazása a Platon- és
Morus-típusú *utópiát* követi, s – tipológiailag – rokon azok társadalom-
képével is.³⁹ Felvetődik a kérdés: hol a helye, s mi a jelentősége a teljes,

³⁵ Horvat 1965, 199–204., 206–209.

³⁶ A teljes védőbeszédet idézi: Sagrak 1998, 64–74.

³⁷ Bajza 1931, 214.

³⁸ Švab 1999, Horvat 1965, 211–213.

³⁹ Nemec, Krešimir: *Prvi hrvatski science-fiction*. In *Croatica*, 1991. br. 45–46., 338.

nagyobb hányadában történettudományi diszciplinákat (paleográfia, oklevéltan, kronológia, bizantológia, albanológia, medievisztika) felölelő Šufflay-œuvre spektrumában?

Az életpálya alakulástörténetét, kortársi fogadtatását bemutatni kívánó dolgozat nem mondhat le a mű rövid méltatásáról. A regény első olvasata nyomán meggyőződhetünk e diszciplináris sokoldalúságáról, textusában az irodalom, a filozófia, politika, biológia, fizika stb. motivációja egyaránt jelen van. H. G. Wells, Verne, Doylea, Mumford, Kertzer, Butler, Wallace s a filozófusok: Konfuciusz, Rousseau, Schopenhauer, Bergson egyaránt inspirálja, de hat rá Maxwell, Clausius, Fachner, Kelvin, Einstein, William James, akiknek neve felbukkan a mű lapjain. Politikusként Gandhi a legfőbb példa. Fantasztikumot, utópiát ötvöző szerzőnknel jelen van a parapszichológia éppúgy, mint az okkultizmus, az ezoteria, a telepátia s a Kabbala is. Noha Šufflay konkrétan nem említi, publicisztikája szellemiségét és tematikáját ismerve – a párhuzam szintjén – számon kell tartanunk Oswald Spengler művét, *A Nyugat alkonyát*, amellyel lényegében egy időben íródott. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a mű eredetileg németül született, írója a hazai közlés érdekében maga fordította horvátúra.)

A regénybeli események a 23. századra helyeződnek, az addig eltelt három évszázadban sok minden történik. Šufflay precíz jósnak bizonyult: előre jelzi a második világháborút, Japánnak az Anglia és az USA előtti kapitulációját, amelyet 1941–42-re tesz; a klímaváltozás, amely szerint a Földön a hőmérséklet 3 fokkal való emelkedését jelenti. További jóslatai: 1992 – India függetlensége; 1996 – „nagy szociális földrengés”; 2015 – megszakad az angol trónöröklés; 2056–2063 – polgárháború Amerikában stb.⁴⁰

A fantasztikumra épült műben helyet kap a jelen és a jövő társadalmának képe. A kapitalista rend porrá és hamuvá lesz, szétesnek a szociális kapcsolatok, eluralkodik a káosz, megsemmisül az individuum. Ebből a káoszból a kiutat a keleti lelkeség kínálja, az új metaállamban a Kelet szellemi erői győznek a Nyugat materializmusa felett: az ázsiai térség (Peking) a jövő centruma...

Büntetése felét letöltve Šufflayt szabadlábra helyezik. Az egzisztenciáját, nyugdíját veszített tudós újságírással jut némi jövedelemhez, a *Jutarnj list*, a *Novosti*, az *Obzor* hasábjain névtelenül publikálja történelmi, politikai, kulturális, gazdasági, filozófiai, filológiai, szociológiai tárgyú cikkeket. A Stjepan Radić elleni merénylet (1928) után főleg a jogpárti lapok

⁴⁰ Nemec 1997, 338–339.

(*Hrvatsko pravo, Hrvat, Hrvatska misao, Novo vrijeme*) vállalták szívesen írásai közlését. A megélhetését biztosító publicisztika művelése mellett tudományos írásai ott vannak a *Pantheon*, a *Hrvatska revija*, a *Božićnica*, a *Starohrvatska prosvjeta*, a *Sveslavenski zbornik* lapjain. 1924-ben a bécsi akadémia vállalta *Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters* (Wien-Leipzig, 1924) című dolgozatának közlését, ebben az esztendőben jelenik meg *Povijest sjevernih Arbanasa* (Az észak-albánok története), majd 1925-ben a *Srbi i Arbanasi, njihova simbioza u srednjem vijeku* (Szerbek és albánok szimbiózisa a középkorban) című, az albanológia történetében korszakosnak számító munkája, utóbbi „könyv a késő középkori és a kora újkori albán problémának történet-filozófiája. Minden szava a részletkutatás megdöbbentő gazdagságán alapszik, de az események felett szinte elérhetetlen magasságban lebegő emberi értelem intuíciója is.”⁴¹ Tudományos értékét három újbóli kiadása igazolja. Nemzetpolitikusként is megszólal: *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike* (Horvátország a világtörténelem és a világpolitika szemszögéből) című könyvecskéjével „a horvát nemzeti ellenállás katekizmusát” adta olvasói kezébe. Kiadványával Šufflay a horvát nemzet szellemi vezére lett, politikai közszereplő olyan időszakban, amelyben „a délszláv állam a polgárháború szélére sodródott.”⁴²

E közegben, az 1929. január 6-án bevezetett diktatúra előestéjén kimondja: „A nyugati kultúrájú katolikus horvát nemzetnek nincs mit keresnie a pravoszláv Balkánon [...] Belgrád [...] tipikus kifejezője a cincár jellemnek. Hihetetlen önzés, páratlan ravaszság, rideg üzleti szellem, haszonhajhászás kímélet és vendégszeretet nélkül, a másvallásúakkal szemben az emberiség környezetének hiánya – ezek a cincárok jellemvonásai [...] Az egész belgrádi »elit« az a két-három család, mely az államhatalmat kézben tartja, cincár eredetű és Jugoszlávia kormányzását a cincár erkölcsöknek megfelelően intézi. A szerb nemzet félévezreden át egy bizánci-török retortán szűrődött át és belőle most is a XIV. század vad szelleme törtet a horvátságon át Közép-Európa szíve felé. Ezzel szemben a horvátság [...] a nyugati kultúra részese és végvára [...] A horvát történelem nem egyéb, mint Nyugat és Kelet harcának története az Adria partján. Nyugat és Kelet között áthághatatlan szakadék riad [...] Ezt a szakadékot betemetni senki sem tudja [...]”⁴³

Šufflayt ebben az életszakaszában Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és Szekfű Gyula professzorok kezdeményezése nyomán a Pázmány Péter Tudományegyetem frissen alapított Dél-Kelet-Európai

⁴¹ Bajza 1931, 215.

⁴² Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011, 491.

⁴³ Bajza József: *Kis könyv a horvát kérdésről*. In *Budapesti Szemle*, 1928. 2. kötet, 612. sz. 316.)

Tanszékére kinevezik nyilvános rendes egyetemi tanárnak, de állását nem foglalhatta el: a Jugoszláv Királyság megtagadta tőle a kiutazási engedélyt, az emigrációt pedig méltatlannak tartotta. Így továbbra is közéleti szereplő marad, tudósként publicisztikai írások, tudományos művek tervei-munkálatai töltötték ki mindennapjait. Lakása előtt éjjel-nappal detektívek posztoltak, figyelve minden lépését, számon tartva látogatóit.

A sajtóban (jobbára a jogpárti *Hrvatsko pravo* lapjain) az európai és a világpolitika eseményeit elemzi, majd a kultúráról, a horvát gazdasági viszonyokról, ezek szociális vonzatáról ír. 1930. február 6-án *A negyedik korszak küszöbén* címmel tart előadást, benne az emberiség fejlődésének történetfilozófiai vonatkozásait vázolja fel, majd nagyívű tanulmányban elemzi a horvát nemzetsors középkori történetét a Kárpátokon túli őshazától 1526-ig. Történelmi s kronológiai tájékozottsága imponáló, az európai történelemben Litvániától Albániáig és a Peloponnészoszig mindenütt „otthon van”, de a történetek kronológiájában is. Utolsó, nem sokkal halála előtt írt munkája, a *Kis népek a nagy világörvényben* (Mali narodi u velikom svjetskom vrtlogu) a *Božićnicában* jelent meg, amely ma nem hozzáférhető.⁴⁴

Nem adta fel az *Acta Albaniae* harmadik kötete megszerkesztésének és közreadásának tervét sem, s mivel Belgrád érdektelenséget mutat a téma iránt, Tiranához fordul, ahová nyomban meghívást kap Zogu királytól. Útlevelet csak egy esztendő huzavona után, a belgrádi albán nagykövet erélyes fellépése nyomán kap, de csak Albániába, holt Velencében is lenne kutatni való anyag. Mindössze egy hetet tölt Tiranában, ahonnan vesztére hazatér, és 1931. február 18-án este nyolc óra körül a Dalmatinska utca 4. előtt megtörténik a gyilkos merénylet. A munkájához Tiranában kapott jelentős összegű támogatásnak a halálát követő rendőrségi házkutatás során nyoma vész...

⁴⁴ Švab 1999

FAZAKAS ZOLTÁN JÓZSEF

EZERNYI SZÉGYENFOLT?

Gondolatok a Nemzeti Összetartozás Emlékhelye kapcsán

A világ magyarsága 2020-ban emlékezett meg az I. világháborút *de iure* lezáró trianoni békeszerződés megkötésének centenáriumáról, bár annak rendelkezéseit felülírta a jelenleg hatályos 1947. február 10-én aláírt párizsi béke... Trianon ennek ellenére a magyar nemzet történetének egyik, ha nem a legnagyobb tragédiája. Ebben talán egyetért a magyar társadalom. A centenáriumi esztendő a koronavírus világjárvány miatt a vártnál csendesebben telt el, mégis az Országház szomszédságában megvalósított Nemzeti Összetartozás Emlékhelye – mondhatnánk szokás szerint – éles viták tárgyává vált. A vita alapját az emlékhely oldal-falaiba vésett 12.485 történelmi magyarországi település magyar neve váltotta ki, amelyet egyesek történelemhamisításként, szégyenként, a 20. század eleji „nagy magyar” politika szűklátókörűségének emlékműveként nevesítettek. A centenáriumi év leteltét követően pár gondolatban ehhez az állásponthoz kívánok néhány észrevételt tenni azzal a céllal, hogy árnyaljuk, párbeszéd útján tisztázzuk ezt a képet.

Megítélésem szerint egy demokratikus társadalomban az értelmi-ségi vita kiemelten fontos, azonban a megszólalások alapja nem lehet öncélú, nem lehet csak a már ismert – ha úgy tetszik, unalomig ismételt – érvek újbóli rögzítése, hanem elengedhetetlen néhány alapkérdés tisztázása a valódi párbeszéd érdekében. E célt elsődlegesen szolgálja a közvélekedésben rögzült tévedések, mítoszok megvilágítása, ellenkező esetben már a kezdeti lépések őszintesége súlyos csorbát szenved, *circulus vitiosus*t eredményez, és megghiúsítja a megértés lehetőségét.

A párbeszédet döntő mértékben befolyásolja, valljuk be: torzítja, szinte lehetetlenné teszi a nemzet és a nacionalizmus kapcsolatának megítélése. A nacionalizmus és a nemzet nem rendelkezik konszenzusos és univerzális meghatározással, abban azonban egyetértés van a társadalomtudományok képviselői között, hogy mindkettő sajátosan modern jelenség, megszületésük szoros kapcsolatban áll a középkori rendi struktúrákat lebontó politikai programokkal és különösen a Nagy Francia Forradalommal. A nemzeti eszme időtényezőjéből következik, hogy annak megjelenését megelőzően modern szempontból értett nemzeti alapú történelmi, politikai és jogi eseményekről nem beszélhetünk. A korábbi események modern értelemben vett nemzeti színezetben való feltüntetése anakronisztikus, így ezen az alapon nem értelmezhető.

Nem értékelhető ezáltal sem az „ezeréves magyar elnyomás” toposza, sem pedig a „lassú magyarellenes nemzetiségi térfoglalás” tézise.

Ugyanezen logikai érvelés alapján kell kiemelnünk, hogy az évszázadok függetlenségi küzdelmeit követően teljes szuverenitását Trianonban elnyert Magyarország valójában soha nem lehetett a magyarság egészét magában foglaló modern nemzetállam, következésképpen a magyar irredentizmus megjelenése Trianonhoz köthető. Mindebből következik, hogy a magyar állam közjogi értelemben a régi állam területén végzett jogalkotásával legelemibb állami hatalmi jogosítványát gyakorolta, és azt nem vezethette semmilyen irredentizmus.

A vita közvetett tárgyát képező, a község- és egyéb helynevekről szóló 1898. évi IV. törvénycikkkel megvalósított településnevek állami rendezése vitathatatlanul többek között a nem magyar helységnevek nyelvi átformálása útján egyetlen hivatalos helységnevet ismert el. A törvényt és a magyar állam eljárását azonban az akkori viszonyok és nem az irredentizmus, illetve a mai politikai viták alapján kell megítélni. Ahogyan az akkori fogalmak szerint ítéljük meg például Verne Gyula és nem Jules Verne könyveinek korabeli kiadását, ahogyan továbbra is magyar elnevezéssel illetjük a világ számos városát, országát, területét, és ahogy azóta is létezik a kérdésben hatáskörrel rendelkező a Földrajzinév-bizottság...

Ezen alapok tisztázását követően tehetünk kísérletet az emlékművel kapcsolatban felmerült „nagy magyar állampolitika” kérdésének vizsgálatára. A jog- és államtudomány, a politológia, filozófia és történelemtudomány művelői között gyakorlatilag paradigmaként él az a megállapítás, hogy *a nemzeti eszme megjelenése nem feltételezett nemzetiségi elnyomást*. E tény azonban nem jelenti azt, hogy a nemzeti eszme később ne torzult volna: a nacionalizmus 19. század végétől teret, illetve állampolitikát és ideológiai dominanciát nyert sovinszta torzulásai azonban elvetendő, mind jogilag, mind szociológiailag kontraproduktívak. Mindezek tükrében kérdés, hogy a magyar politikai nemzetfogalom illethető-e azzal a kritikával, amely szerint annak célja a nemzetiségek elnyomása lett volna. Másképpen megfogalmazva a kérdést, valóban létezett-e „nagy magyar” állampolitika és az valóban szűklátókörű lett volna?

A nacionalizmus eredeti értelmében a jogi, társadalmi és gazdasági egyenlőség megteremtésének célját fogalmazta meg, felváltva az addigi szakrális legitimitációt, dinasztikus érdekeket, rendi társadalomszerkezetet és monarchikus állameszmét a népszuverenitás elvével. A nemzetállami eszme a társadalmi szerződés alapján a politikai hatalom kiterjesztésének célját hordozta magában az abszolutizmus eltörlésével,

a hatalommegosztás megvalósításával és a rendi függőségi rendszer felszámolásával. A jogegyenlőség tétele alapján a nacionalizmus megszüntette nemcsak az emberek rendi állásából fakadó különbségeket, hanem – az egységes államszervezeti alapot szorgalmazva – a jogi partikularizmusokat is. *A nemzetállami eszme alapjait és céljait tehát nem etnikai, kulturális vagy nyelvi okokban kell keresnünk, hanem a rendi különjogoktól, illetve széttöredezettségtől mentes, egyenlőségen alapuló, ezért egységes jog alapján hatékonyan kormányzott állam iránti igényben.*

A fenti igények egyik kézenfekvő kiindulópontja a hivatalos nyelv kérdése volt. A közös (latin) vagy többségi nyelvtől eltérő nyelvek, mint az egységesítés és egyenlőség ellen ható tényezők ez okból váltak döntő jelentőségű politikai kérdéssé. A nemzeti eszme nyelvi alapú létrejötte a korábbi etnikailag semleges, de nyelvileg töredezett társadalmú államokat, így a semleges latin hivatalos nyelvű Magyarországot is különös kihívások elé állította.

A hatékony és ezáltal stabil egységes állam megteremtésének és kormányzásának alapfeltételét a kor gondolkodói a nemzetállamok kialakításával látták lehetségesnek. A nyelvi kérdés így vált az új típusú állam alapfeltételévé, a nyelvkérdés egyszerre oka és okozata a nemzetállamok eszméjének, amely végül két ellentétes nemzetfelfogást eredményezett. Az első felfogás nyelvi alapon szerveződő nemzeti eszmét és az ez alapján nyelvi határokkal egyező nemzetállamot képviselt és képvisel ma is. Ezzel ellentétben állt a politikai nemzet koncepciója, amely Magyarországon a magyar rendi nemesi nemzet hagyományán, azaz a *hungarus tudaton* alapult, a nemesség jogainak kiterjesztésével a nemzetet politikai entitásként kezelte nyelvtől, etnikai, kulturális, vallási vagy egyéb szempontoktól függetlenül, és ezen az alapon szervezett, politikai értelemben vett – nyelvi és etnikai szempontból semleges – nemzetállamot képviselt. A történelmi Magyarország komplex rendi és nyelvi viszonyai a korszellemnek megfelelő nemzetállami cél elérését nyelvi alapon értelemszerűen lehetetlenné tették, a nyelvi alapon felfogott nemzetállam feltételeinek hiányában Magyarország nyelvi aspektusoktól független egységes állam megteremtésére törekedett. Magyarország a nyelvi alap helyett a *natio Hungarica* modern, jogegyenlőségen alapuló fogalmával próbálta integrálni a nemzetiségeket, és a korszellemnek egyébként megfelelően csak másodlagosan szorgalmazta a nemzetiségek asszimilációját.

Ezen politikai programnak semmiképpen sem volt célja a nyelvi kisebbségek nyelvének, vallásának, kultúrájának elnyomása, és azt nem is eredményezte. A magyar nyelv és a magyar helységnevek hivatalossá tétele egyrészt a holt latin helyetti élő államnyelv igényéből, másrészt

államszervezeti és gazdasági igényekből fakadtak. Az elnyomás célként már csak azért sem volt értelmezhető, mert a politikai elit a magyar állam területi épségét a pánszláv, a vele rokon horvát nacionalizmus, úgynevezett illírizmus, illetve a pángermán, később a román irredenta mozgalmaktól féltette, továbbá a modern állam jogegyenlőségen alapuló megteremtésének politikai programja is csak a nemzetiségek hűségének biztosításával volt lehetséges.

Ebből fakadt az a törvényhozói alapállás, hogy a rendi magyar nemesség (amelynek tagjai jelentős része még magyarul sem tudott) jogainak kiterjesztése, azaz az egységes jog megteremtése magától értetődően jogokkal ruházza fel a nemzetiségi lakosságot, de emellett a többmillió magyar nyelvű jobbágyságot is. A rendiség tehát nemcsak a nem magyar nyelvű kisebbségek számára volt jogkorlátozó rendszer, hanem a magyar nyelvű lakosság millióit is hátrányosan érintette. Magyarország sajátos viszonyait felismerve a cél tehát a történelmileg egymás mellé rendelt népek belső viszonyainak politikai egyenlőségen alapuló korszerű, a kor fogalmai szerinti demokratikus társadalmának kiépítése volt. Ennek eszközeként tekintettek a törvényhozók az 1848. évi áprilisi törvényekre és az 1868. évi XLIV. törvénycikkre, a Nemzetiségi törvényre.

Az 1848/1849. évi szabadságharc egyik legfontosabb tanulsága volt, hogy a rendiség eltörlése és a jogok kiterjesztése nem érte el azt az eredményt, amit vártak tőle, hanem ellenkezőleg, a nemzetiségi mozgalmak megerősödtek és jelentős nemzetiségi erők a magyar államiság ellen fogtak fegyvert.

Az elsődlegessé vált nemzetiségi kérdés megoldására alapvetően két álláspont tekinthető uralkodónak a korban: az első szerint területi alapú autonómiák konföderációjaként kell újraalkotni Magyarországot a kollektív nemzetiségi jogok alapján. A második álláspont a már meglévő, illetve a Kiegyezéssel újra alkotandó államszervezetben belül az egyéni nemzetiségi jogok széles körű érvényesülése érdekében szorgalmazta a megfelelő intézkedések megtételét. Az Országgyűlés a második álláspontnak megfelelően kezelte a nemzetiségi kérdést, mert a politikai elit többségének államfelfogása és egységes államszervezeti elveken nyugvó modern államcélja kizárta a területi alapú autonómiák rendszerét, amelyek középkori eredetű változatait éppen ekkor számolta fel. Magyarország tehát nem azért nem adott autonómiát a nemzetiségeinek, mert azokat el kívánta nyomni, hanem azért nem, mert új elveken kívánta megteremteni a modern magyar államot, nem kívánta megismételni a középkori autonómiák, így a szász, jász, kun, hajdú, székely stb. széttagolt rendsze-

rét, amelyet a feudalizmus megismétlésének értékelt. Másrészt az állam szétesésének a lehetősége ezen autonóm területek nyomán szintén félelemmel töltötte el a kor vezetőit. Egyedül Horvátország kapott széleskörű autonómiát, és láthatjuk, hogy a horvát igény teljesítése sem akadályozta meg 1918-ban elszakadásukat a magyar koronától.

Az Országgyűlés elé 1868-ban öt törvényjavaslat került betérjesztésre a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban és ekkor még valamennyi nemzetiségi álláspont elismerte és hitet tett Magyarország területi integritása mellett. Szintén rögzíthető, hogy az 1848. évi jogegyenlőségi tételen nyugvó politikai magyar nemzet fogalmát is alapvetően elfogadták a nemzetiségi képviselők, azonban annak jelentését árnyalni kívánták. A nemzetiségi képviselők a politikai magyar nemzet fogalma alatt a magyarországi nemzetek egyfajta szövetségét értették, ennek megfelelően a nemzetiségi képviselők kollektív és nem individualista alapon állva kérték a nemzetiségek, beleértve a magyar nemzetiség felsorolását is a törvényben, és ez alapján látták megvalósíthatónak az ország területi igazgatásának nemzetiségi alapon való átszervezését.

Az álláspontok különbségei alapvetően a magyar politikai nemzet és a Magyarország politikai nemzete különbségében ragadható meg. Míg a *politikai magyar nemzet egynemű államalkotó alkotmányos tény*, addig *Magyarország politikai nemzete több egyenjogú politikai nemzet, mint kollektív entitások államalkotó szövetségeként* írható le. Következésképpen a vita jogilag az *unitárius* állam és a *föderális* állam közötti választásról szólt, mint az új magyar állam alapjáról. A politikai magyar nemzet fogalma ennek megfelelően a *magyar* szó jelentését kettőzte meg: egyszerre jelentette a politikai közösséget, azaz az ország valamennyi állampolgárát, illetve a magyar ajkúak kulturális és nyelvi közösségét mint kulturális jogok nemzetiségi alanyát.

A nemzetfogalom így különböző jelentéstartalmakat vett fel. A nemzet politikai fogalommá vált és az állampolgárok közösségét jelentette, míg a nemzetiség nyelvi-kulturális közösséget jelentett. A különbségtétel célja a fogalmi rendszer tisztázásán túl az állam és a nemzetiségi eszme, nemzetiségi kihívás szétválasztása volt egy etnikailag semleges államszerkezet megalkotása érdekében, azaz az ekkor megalkotott nemzetállam nem jelentette annak kizárólagos nyelvi-kulturális értelemben magyar nemzetállami jellegét. Ez könnyen bizonyítható, elvégre a korban akadálytalanul működtek nemzeti jellegű egyházak, kulturális intézmények, nemzetiségi iskolák, a nemzetiségi sajtó egyenesen virágzott stb.

Az egységes, oszthatatlan politikai magyar nemzetnek – Deák Ferenc által indítványozott és a Nemzetiségi törvényben rögzített fogal-

ma szerint – „a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja”.

A magyar politikai nemzet koncepcióját a fentiek szerint nem valamilyen államnacionalizmus indokolta, hanem a nemzetállam helyébe állított liberális politikai közösség programja, 1848 öröksége, a Kiegyezés ténye, valamint az állam etnikai semlegességének megőrzése. A fogalmat pontosító Deák Ferenc személy szerint mélyen hitt abban, hogy az egyéni jogok kiteljesedése esetén a nemzetiségi kérdés ténylegesen meghaladottá válik, a kulturális jogok támogatása mellett pedig külön hitet tett több parlamenti felszólásában. Deák és a magyar politikai elit élesen elválasztotta egymástól az alkotmányos politikai nemzetet, mint az állam és egyben a Monarchia nagyhatalmának egyik felének hatékony kormányzásának alapfeltételét, a szabad és egyenlő egyének összességét a kulturális örökséget közösségeként birtokló nemzetiségektől. Deák a nemzetiségek számára a nyelvi jogok megadását és kulturális jogaik kiteljesedését, illetve támogatását magától értetődőnek és nem is feltétlenül központi kormányzati kérdésnek tekintette. Ebben az összefüggésben a *politikai magyar nemzet* tehát, bár tagjai legnagyobb részt magyarok, *nem nemzetiségi vagy etnikai fogalom*, hanem jogegyenlőségen alapuló politikai közösség és tény, bár tagadhatatlanul szerencsétlen megfogalmazás.

Az Országgyűlés 1868-ban a kor legliberálisabb és Európában is egyedülálló nemzetiségi törvényét fogadta el, amelynek rendelkezései jóval magasabb védelmi szintet biztosítottak, mint később az I. világháborút követően megkötött, azóta már nem hatályos úgynevezett kisebbségi szerződések.

Tagadhatatlan, hogy a jogszabály végrehajtása később a kortársak által is elismert módon súlyos hiányosságokat szenvedett. Ennek egyik oka, hogy a Nemzetiségi törvényt – mint a konszolidáció és a későbbi jogkiterjesztés feltételét – a nemzetiségi képviselők nagy arányban elutasították, és a politikai passzivitás álláspontjára helyezkedtek, annak végrehajtását így csak évtizedek elteltével kérték számon. Az elutasító magatartásból következően hamarosan megjelentek mind a magyar, mind a nemzetiségi oldalon szélsőséges nacionalista törekvések. Magyar oldalon így fogalmazódott meg a tényleges magyar szupremácia iránti igény, amelyre válaszként és részben okként a nemzetiségi mozgalmak is radikalizálódtak, egyes esetekben elszakadási törekvéseiknek is hangot adtak, továbbá a szomszédos államokkal való politikai kapcsolataik veszélyeztették a magyar állam területi integritását. A szélsőséges politikai programokban hordozott társadalmi és állami kereteket szétfeszítő jellemzők okán a kölcsönös bizalom elve eltűnt, ezért a ké-

sőbbi magyar jogalkotás a *status quo* érdekében a kényes egyensúlyra való törekvés tartotta fent, és emellett a korban egyébként nem egyedülálló módon kívánt asszimilációt közvetlen és közvetett módon segítette.

A szélsőséges nacionalista törvényjavaslatokat ebből kifolyólag az Országgyűlés nem tárgyalta, nem támogatta, a korszakban az állampolgári egyenlőség talajáról való letérés nem volt tapasztalható, azaz a „nagy magyar” politika nem vált és nem is válhatott állampolitikává. Amennyiben ugyanis a kulturális és nyelvi értelemben értett magyar nemzetállam érdekében történt volna tényleges elmozdulás, úgy a nemzetiségi radikalizmus nőtt volna, ellenkező előjellel a nemzetiségi igények teljesítése pedig tovább fokozta volna a sovíniszta türelmetlenséget... Következésképpen a dualizmus korában valamennyi szabadságjog nélkülözte a nemzetiségi aspektust, a jogok tekintetében uralkodó felfogásként és gyakorlatként érvényesült az állampolgárok jogi egyenlősége, az állam önkorlátozása és a közigazgatás bírói kontrollja és a bírói jogvédelem.

A törvényhozás alapállásától eltérően a társadalmi valóság végletesen megváltozott a 19. század utolsó másfél évtizedében. A nemzeti eszme a technikai fejlődés nyomán szélesebb kört ért el, mint a megszületése idején, dinamikus nacionalizmusként elsődleges politikai és sajtótevékenység tárgyává vált. A felfokozott nacionalizmusra adott válaszként több törvényhozáson kívüli tárgyalás indult a központi kormányzat és a nemzetiségi képviselők között, akik a magyar állammal szemben 1895-től a területi autonómiát rögzítették tárgyalási alapként, ugyanakkor a Nemzetiségi törvényt továbbra is elutasították. A Nemzetiségi törvény elutasíttósága okán a magyar álláspont megmerevedett, és annak következetes, teljeskörű végrehajtását ekkor már nem szorgalmazta, és különösen az oktatás területén az asszimiláció közvetett és közvetlen eszközeit alkalmazta, támogatta. A magyar nyelv oktatásának kérdése szükségképpen asszimilációs tényezőként jelent meg és közvetetten ezt a célt szolgálta, ugyanakkor az államnyelv ismerete az államszervezet hatékonyságának nem vitatott elemeként is jelentőséggel bírt, amelyre maguk a nemzetiségi képviselők hívták fel a figyelmet még 1868-ban. Az asszimilációt elsősorban azon jogszabályi rendelkezések szolgálták, amelyek a magyar tannyelvű oktatási intézmények előnyösebb állami támogatását írták elő, mint a más nyelveken oktató intézmények, ugyanakkor a támogatás igénylése alapvetően szabad döntés tárgya volt. A magyar államnyelv oktatása ugyanakkor a dualizmus korában alapvetően idegen nyelvként, az anyanyelven oktatott tárgyak mellett szerepelt.

A településnevek esetében ez az asszimilációs cél kevésbé érvényesült. A magyar településnevek jelentőségét a közigazgatási hatékonyság és a gazdasági érdekek együttese indokolta. A politikai elit célja már egy évszázada a fentieknek megfelelően továbbra is a modern állam megteremtése volt. *A modern állam feltételezte nemcsak a hivatalos nyelv és a kisebbségi nyelvek szabályozását, a középkori eredetű személyi és területi kiváltságok megszüntetését, a közigazgatási reformot, hanem valamennyi település esetében annak pontos, a többi településtől is megkülönböztető egyedi elnevezésének rögzítését.* A magyar állam így nemcsak a nemzetiségi településneveket formálta át, hanem magyar településneveket is egységesítette, és minden esetben megszüntette az ország különböző területein lévő azonos nevű települések elnevezéseit. A modern állam szervezeti kérdéseit a gazdasági élet igényeivel együttesen a törvényhozók külön kiemelték rögzítve, hogy a postai, vasúti forgalomban, a katonai szervezési kérdésekben, az üzleti életben mekkora nehézséget okoz a különböző helységnevek által fennálló kaotikus viszonyok összessége. A törvény indokolását érdemes e körben idézni: „A közigazgatás minden ágában, valamint a társadalmi és magán-érintkezésekben is lépten-nyomon tapasztalható, hogy a legnagyobb zavarok, gyakran kipótolhatatlan, érzékeny károk származnak a község- és egyéb helynevek tekintetében Magyarországon fennálló rendezetlen állapotokból. Több mint 2000-re rúg ugyanis azon községeknek száma, a melyeknek nincs saját külön nevük, hanem oly névvel bírnak, a mely egyszersmind más községek elnevezésére is szolgál, s e nagy számba azok a szintén tömegesen előforduló községek nincsenek is belefoglalva, a melyek csak előnevük, vagy csupán egy-egy betű vagy ékezet által különböznek, egyébként pedig teljesen megegyeznek egymással. Még nagyobb számban vannak az oly községeink, a melyeknek viszont nem egy, hanem több nevük is van [...], a kölcsönös megértést még inkább nehezíti a nevek helyesírása tekintetében fennálló bizonytalanság [...] és eltérő írásmódok vannak használatban.” A törvény képviselőházi vitája is bizonyítja a fentieket, és a túlzó nacionalista javaslatoktól való tartózkodást. A törvényjavaslat előadója, Ruffy Pál a Képviselőházban jelentette ki: „ha a helynevet meg is magyarosítják, azért annak lakossága mégis csak szláv, mégis csak német, vagy oláh marad. Ezzel mi a magyarosítás ügyét egy lépéssel sem vittük előre”. Ezen politikai álláspontot az előadó fenntartotta és megismételte a tényleges magyarosítást szorgalmazó képviselőkkel szemben is, annak ellenére, hogy velük egyébként személy szerint – de nem kormánypárti képviselőként – egyetértett. Friedrich Schreiber képviselő, akinek aggályai oktatáspolitikai természetűek voltak éppen ezért jelenthette ki a településnévrendezés kormányzati javaslatával egyezően,

Pihenő a kereszt tövében. Erdély, 1975 körül (Fotó: Sára Sándor)

hogy „[...] a hivatalos magyar elnevezések ily természetű kiterjesztése és alkalmazása ellen felszólalni eszem ágában sincs.”

Ami azonban a legfontosabb: *ellentétben a Magyar Királyság utódállamaival ekkori és későbbi gyakorlatával, a magyar jog nem tiltotta meg a nemzetiségi nyelveken való névhasználatot az állami szférán túli területeken [...] Következésképpen a magyar állam és jog azon beállítása, amely szerint az kiinduló példaként állt a jogfosztó és erőszakos asszimilációt célul kitűző utódállamoknak, csúsztatás.* Egy államszervezeti kérdésként megvalósított helységnevérendezés nem lehet azonos azzal, amit például Románia cselekedett, amikor a sajtóban, üzleti életben, sőt a legelemibb magánérrintkezésben is megtiltotta a településnevek nemzetiségi nyelven való használatát. Ennek példája a kor valamennyi román közigazgatási törvénye, amelyek tiltották a nemzetiségi nyelvek közigazgatási használatát. Más ilyen példa lehet többek között az 1938. évi román postatörvény és végrehajtási utasítása, amely a nem román nyelvű sürgöny feladóját adott esetben kötelezte a sürgöny sajátkezűleg aláírt román fordításának csatolására, a nem román nyelvű belföldi táviratokat magasabb díjtétellel terhelte, és természetesen magyar helységnevet nem tartalmazhatott a címzés... A teljesség igénye nélkül további példa azon 1938. február 23-i katonai rendelet Kolozsvárról, ami egyenesen bűncselekménynek nyilvánította a sajtóban és minden más közleményben a helységek, megyék és országrészek hivatalos nyelvtől eltérő elnevezésének használatát. Ötven esztendővel később, 1988. április 3-án, igaz, nem formális jogforrásban, hanem a Román Kommunista Párt határozatában került megtiltásra a helységnevek nemzetiségi nyelven való használata.

A Trianon előtti kor esetében megállapítható, hogy bár volt asszimilációs törekvés, de az nem volt erőszakos. A magyar államnyelv ismerete a közéleti pálya feltétele volt elsősorban, amely hátrányos volt a nemzetiségek tagjai számára szociológiai szempontból, de ez ma is igaz, azzal, hogy a türelmetlen államnacionalizmusok a hivatalos nyelvet a közéleti pályán túl is érvényesülési feltételként kezelik napjainkban. A dualizmus korában a politikai magyar nemzet koncepciója a közös identitás eredményét remélte, szorgalmazta, azt kívánatosnak tartotta, de nem tartalmazta az azzal azonosulni nem kívánók politikai közösségből és jogokból való kirekesztését és ellehetetlenítését. A magyar nyelv elsajátításának feltétele nem jelentette a nemzetiségi identitás feladásának kötelezettségét sem, az asszimilációs politikai célok elsősorban kormányzati hatékonysági kérdések voltak, amelynek bizonyítékát adja az, hogy a magyar nyelvet tökéletesen elsajátító nemzetiségi vezetők később sem váltak úgymond magyarrá, hanem a magyar állammal szembeni poli-

tikai céljukat kíméletlenül érvényesítették az I. világháború időszakában, illetve azon túl is... Gondoljunk csak a teljesség igénye nélkül Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod, Petru Groza román miniszterelnökökre, Milan Hodža csehszlovák miniszterelnökre, Josef Tiso szlovák elnökre, Vojtech Tuka szlovák miniszterelnökre...

Ennek fényében árnyalni kell az ezernyi szégyenfolt téziséét. Álláspontom szerint nem tekinthető szégyennek az a politikai program, amely egy etnikailag semleges állam megteremtését tűzte ki célul, és e cél alapján visszautasította a sovinszta politikai programok tételes joggá alakítását. A közigazgatási jog területére tartozó egységes településnevek megalkotását „nagy magyar” állampolitikai összefüggésbe helyezése nem csak félrevezető, hanem azzal ebben a tárgykörben maguk a korabeli nemzetiségi képviselők sem feltétlenül értettek volna egyet, a kérdés a nemzetiségekkel való konszolidációs tárgyalásokon így fel sem merült...

A magyar állam régi államterületén végzett jogalkotásának kritikája legitim lehet, azonban az nem alapulhat adott kontextusból és az akkori kor valóságából való kiragadásán.

AZ EMBERI JOGOK MEGALAPOZÁSA

75 éve született az ENSZ

Alighogy véget ért az esztelenül pusztító II. világháború, „az emberarcú barbárság” tapasztalata arra ösztönözte a világ számos nemzetét, hogy igyekezzenek megvetni a tartós béke alapjait. 1945-ben megszületett az Egyesült Nemzetek Szervezete, 1948. december 10-én pedig közzétették az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát. Ez utóbbi célja lényegében az volt, hogy az emberiség elkerülje a lelkiismeretet fellázító barbárság minden formáját, hogy létrehozzák és megvédjék a békét, és hogy „eljöjjön az a világ, ahol az emberek szabadon beszélnek és hisznek, és megszabadulnak a rettegéstől és a nyomortól”.¹

Ferenc pápa legújabb megnyilatkozásai

Ferenc pápa 2020. szeptember 25-én, a pandémia kellős közepén videó-üzenetet intézett az ENSZ közgyűléséhez,² a világszervezet fennállásának 75. évfordulójára emlékezve. A spanyol nyelvű videó-üzenetében erélyes felszólítással fordult a nemzetközi közösség képviselőihez a gyilkos fegyverkezési hajsza megállítása, a menekültek és migránsok támogatása, a gazdasági rendszerek újragondolása, a hitbéli meggyőződés szabadságának védelme érdekében. „Az ENSZ 75. évfordulója alkalom arra, hogy a Szentszék leszögezze abbéli óháját, hogy a világszervezet legyen az államok egymás közti egységének, valamint az emberi család szolgálatának igazi jele és eszköze.”

Az egész világot sújtó világjárvány sok emberi élet elvesztésével jár, és megváltoztatja az életmódunkat, kérdésessé teszi a gazdasági, egészségügyi és társadalmi rendszereinket, megmutatva teremtményi törékenységünket. A világjárvány arra indít bennünket, hogy *választás idejének* tekintsük a mostani próbatételt az elmúló és megmaradó, a szükséges és szükségtelen dolgok között. A válság valódi alkalmat jelent a megterésre, az átalakulásra, az életstílus, a gazdasági és társadalmi rendszereink újragondolására, mert azok egyre csak növelik a gazdagok és szegények közötti távolságot, ami az erőforrások igazságtalan

¹ A Nyilatkozat bevezetőjéből, lásd *Távlatok* 39 (1998/1): „Szabadság és emberi jogok.”

² <https://www.vaticannews.va/hu/papa/news/2020-09/papa-ensz-kozgyules-videouzenet-gazdasag-igazsag-jarvany.html>

elosztásának a következménye. Ugyanakkor – sajnos – a válság alkalom is lehet az individualista és elitjellegű „védekező visszavonulásra”.

Ferenc pápa *Fratelli tutti* kezdetű legújabb enciklikájában kifejtette óhaját az ENSZ reformjára vonatkozóan (173–175.). E „szociális” körlevélben vázolja az Egyház társadalmi tanítását az alapvető emberi jogokról, az igazságosságról és a közjót előmozdító politikáról, majd így következtet: „a legjobb politikát a jótékony szeretet irányítja.” (5. fejezet.) Olyan politikára van szükség, amely az emberi méltóságra összpontosít, és amely nincs alárendelve a pénzügyeknek. A gyors nyereségre irányuló pénzügyi spekulációk továbbra is pusztítanak. Emberi szolidaritás és kölcsönös bizalom nélkül a piac nem tudja teljesíteni megfelelő gazdasági funkcióját, sem megoldani a társadalmi problémákat. És ma ez a bizalom megszűnt. „A világrendszernek törekenysége a pandémiával szemben” nyilvánvaló lett; megmutatta, hogy „a szilárd politikai élet helyreállítása mellett, amely nem tartozik a pénzügyi előírások hatálya alá, „vissza kell állítanunk az emberi méltóságot a középpontba, és erre a pillérre kell építenünk a szükséges alternatív társadalmi struktúrákat.” (168.)

Ferenc pápa *Fratelli tutti* körlevelében ismételten hangsúlyozta a testvéri párbeszédet a nagy vallások követőivel a világbéke elősegítésére. Idézte azt a közös felhívást, amelyet Ahmad Al-Tayyeb Nagy Imámmal fogalmaztak meg, és amely így kezdődik: „Isten nevében, aki minden emberi lényt jogokban, kötelességekben és méltóságban egyenlőnek teremtett, és arra hívott, hogy testvéri közösségben éljenek, hogy benépesítsék a földet és szétáraszák azon a jó, a szeretet és a béke értékeit [...]”

Az emberi méltóság és az alapvető jogok megalapozása

Napjainkban különböző nemzetközi összejöveteleken (New York-ban, Brüsszelben és Strasbourghban) állandóan hallunk az állami közügyeket meghatározó két alapvető elvről: a jogállamiságról („rule of law”) és a demokráciáról. Az Európai Uniónak, amennyiben meg akar felelni a törvényesség és demokratikusság alapkövetelményeinek, mindenben biztosítania kell, hogy alapítása, felépítése, hatáskörei, működése, tagállamai és szervei jogállása, valamint polgárai jogállása terén a jog és a demokrácia szempontjából legitim legyen.

Az emberi jogok megvalósítása azonban – az elmúlt évtizedek kétségtelen sikerei ellenére – még számtalan nehézségbe ütközik. Ennek oka nemcsak az emberek önzése és a jogok konkrét alkalmazásakor jelentkező bizonytalanság, hanem e jogok filozófiai és teológiai megalapozásának hiányossága is.

Világnézetek, ideológiák és hitek szerint különböznek az értelmezések, bár újabban mintha visszatérnének a sokat vitatott természetjoghoz, az emberi természetből levezethető alapvető törvényekhez. Az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776) a Teremtőre hivatkozik, és kifejezetten vallási alapelveket fogad el; az 1789-es francia nyilatkozat az ember és a polgár jogairól szól, amely csak részben függ az amerikaitól (inkább Rousseau és a francia politikai reflexió hatása alatt a monarchia és az arisztokrácia ellenében született), még egy bizonyos deizmust vall: a bevezetőben a „Legfőbb Lényre” hivatkozik. Az 1948. december 10-én kihirdetett Egyetemes Nyilatkozat ugyan merített az előző két nyilatkozatból, de lényegesen újat hoz: egyetemes (nemzeteken túlmutató) távlatok jellemzik, és konkrétan a második világháború pusztítása, a totalitarizmusok elleni tiltakozásként igyekszik felrázni az emberi lelkiismereteket, meghatározni a személyes szabadságjogokat, illetve a gazdasági, társadalmi és kulturális jogokat. De már se a Teremtőre, se valami Felsőbb Lényre nem hivatkozik.

Az emberi jogok „genealógiája” tehát különféle, néha egymással ellentétes irányzatot tár fel: egyrészt puritán bibliai („liberális”) hagyományt, másrészt inkább a szuverenitásra és a törvény követelményeire való hivatkozást. A puritán bibliai irány bizalmatlan az állam mindenfajta (jogtalan) beavatkozásával szemben, a második, a szuverenitásra és a törvényre hivatkozó irány meg elfogadja az állam csaknem mindenható tekintélyét.

A lényeges kérdés az ember jogai témakörben az, hogy mit is értünk emberen, ki is az ember, az emberi személy, illetve az a másik személy, akinek jogait el kell ismernem, amikor a saját jogaimat követelem. A Másik velem való hasonlatosságának és másságának elismerése a Másik (személyi) méltóságának elismerése is. Az Egyetemes Nyilatkozat az ember jogait megalapozó méltóságot három tengely mentén bontja ki: szabadság, egyenlőség, testvériség, tehát a francia forradalom jelszavait veszi alapul, amelyek végső elemzésben keresztényi elvek. Embernek lenni annyi, mint méltóképpen élni; méltóképpen élni pedig annyi, mint szabadon élni egy olyan világban, ahol mindenkit egyenlőnek ismernek el a többi emberrel, olyan világban, ahol megosztják a javakat, és egymással szolidaritást vállalnak. A Másik/mátság elismerése felveti e mátság természetére és annak forrására vonatkozó kérdést is.

Honnan származik a jog megalapozása? Fentebb jeleztem: az 1776-os amerikai nyilatkozat a Teremtőre, az 1789-es a Legfőbb Lényre hivatkozott; az 1948-as Egyetemes Nyilatkozat viszont nyitva hagyta a kérdést: csupán kijelent és ígér. De ez a pusztá Nyilatkozat kinek a nevében, milyen reménységet ígérhet az emberarcú barbárság korában? Ezt és a

„Másik”-kal kapcsolatos kérdést is közelebről kell megvizsgálnunk a perszonalizmus távlatában.³

Perszonalista keresztény antropológia

Ferenc pápa – a II. Vatikáni zsinat szellemében – említett megnyilatkozásaiban sürgeti a deklarációkban, szerződésekben egyetemesen elfogadott alapvető emberi jogok, köztük a vallásszabadság biztosítását, továbbá rávilágít az emberi jogok perszonalista és evangéliumi gyökereire.

„Hívők és nem hívők csaknem egybehangzó véleménye az, hogy a földön mindennek az emberre kell irányulnia, minthogy az ember áll a földi lét középpontjában és csúcán. De mi az ember? Sok és különféle, sőt egymásnak ellentmondó nézetet vallott és vall önmagáról [...]” Így kezdi a *Gaudium et spes* zsinati konstitúció fejtegetését az emberi személy méltóságáról (GS 12).

Ezután felvázolta a keresztény antropológia főbb vonásait, és pedig a Szentírásra hivatkozva: Az emberi személy méltósága abból a tényből ered, hogy Isten saját képmására teremtette; így képes megismerni és szeretni Teremtőjét; mintegy partnere lesz Istennek, aki az összes földi teremteny fölé helyezte, és ezek gazdájává tette, hogy Isten dicsőségét szolgálva azokat a maga hasznára fordítsa; férfinak és nőnek teremtette az embert, hogy személyi közösséget alkossanak, társadalomban éljenek. A bűn miatt az ember meghasonlott lett; csak a Szabadító erejében tudja teljesíteni hivatását. A zsinati okmány szól még a testből és lélekből álló ember összetett voltáról, az értelem és az erkölcsi tudat méltóságáról, a szabadság kimagasló értékéről, végül a halál titkáról. (GS 14–18)

Később (GS 26–29) a zsinat – a személy és a társadalom kölcsönös függését elemezve – tárgyal a személy méltóságából következő jogokról, a személy iránti tisztelet és szeretet követelményeiről, valamint minden ember lényegi egyenlőségéről és a társadalmi igazságosságról.

Az Egyház újabb szociális tanítását kétségtelenül befolyásolta a perszonalista filozófia. Most csak az irányzat két képviselőjét említem: a katolikus Gabriel Marcellt, és az ortodox zsidó Emmanuel Levinast.

Gabriel Marcel (1889-1973) a tudatok kölcsönös nyitottságát hangsúlyozta, az én–te viszonyban kialakuló kommuniót, a (szeretet)közösséget mint a személy kibontakozásának feltételét. Nem lehetünk önmagunk,

³ A következőkhöz lásd: Joseph Comblin: *Anthropologie chrétienne*. Cerf, 1991, Paris. Jean-François Collange: *Théologie des droits de l'homme*. Cerf, 1989, Paris

Cigánygyerek sildes sapkában, 1961 (Fotó: Sára Sándor)

hacsak nem vagyunk közösségben egymással. El kell ismerni a másik (és más népek) sajátosságát, egyediségét. Ez a szeretet követelménye; és ez csak úgy lehetséges, ha a legfőbb Te, az isteni Szeretet átalakít bennünket. (De a filozófus itt már átlép a keresztény hit területére.)

A litván származású Emmanuel Levinas (1906–1995) még jobban kitágítja a távlatokat. Ellenségének tartja a szubjektivizmust, a modernség termékét. Jórészt a Bibliától ihletve kifejti, hogy az ember valójában akkor válik emberré, személyyé, amikor felhagy önző szubjektivizmusával, a hatalmi törekvéssel (a birtoklási vágygal, mondaná Marcel), és elfogadja, hogy a másik értelmezze (és értékelje) őt, amikor valóban a másik arcába tekint: az áldozat, a szegény, az özvegy, az árva arcába, akiről a Biblia beszél. A *szegény arca* téma fellelhető a latin-amerikai püspökök pueblai dokumentumában is.

A latin-amerikai Ferenc pápa december 21-én a Bíborosi Kollégium és a Római Kúria tagjaihoz intézett nagy beszéde végén éppen azt hangsúlyozta, hogy „a szegények az Evangélium középpontjában vannak.” A *szegények arcáról* szólva Levinast idézte: „Emlékezzünk arra, hogy Istent igazán csak az ismerheti, aki befogadja a szegényt, aki alulról érkezik nyomorával, és aki pontosan ebben az öltözékben küldetik felülről. Nem láthatjuk Isten arcát, de megtapasztalhatjuk, nem láthatjuk Isten arcát, de megtapasztalhatjuk felénk fordulását, amikor tiszteljük felebarátunk arcát, annak a másinak az arcát, aki szükségével kihívás elé állít bennünket.”⁴

Az egyesülő Európa „keresztény gyökerei”?

Ferenc pápa 2014. novemberében az Európai Parlament tagjait arra bátorította, hogy térjenek vissza az Európai Unió „alapító atyáinak” szilárd meggyőződéséhez, akik olyan jövőt képzeltek el, amely a megosztottságokat leküzdő, a földrész népei közötti békét megvalósító együttműködésen alapul.⁵ Ennek az ambiciózus politikai tervnek a középpontjában az emberbe vetett bizalom állt, nem annyira, mint állampolgárra, vagy mint gazdasági alanyra, hanem mint személyre vonatkozóan, aki – mivel Isten képmása és Istenhez rendelt lény – transzcendens, természetfeletti méltósággal rendelkezik. Ezután hangsúlyozta a „méltóság” és a „transzcendens” közötti szoros kapcsolatot. A „méltóság” az

⁴ A jegyzetben utalás Emmanuel Levinas zsidó filozófus könyvére: *Totalité et infini*. Paris, 2000, 76. Magyarul: *Teljesség és Végtelen*. Jelenkor, 1999, Pécs, 58–59.

⁵ <http://www.magyarurir.hu/hirek/ferenc-papa-beszede-nagy-karoly-dij-atvetelekor-olyan-europarol-almodomRSS>

a kulcsszó, ami a második világháború utáni újrakezdést jellemezte. A közelmúlt történelmében kétségtelenül központi helyet foglal el az emberi méltóság előmozdítása a sokrétű erőszakkal és diszkriminációval szemben, amely Európát sem kerülte el az évszázadok során. Ferenc pápa ezután a kereszténység történelmi szerepéről szólt. A kétezer éves történelmi összefonódást olykor összeütközések és tévedések szabdalták, de mindvégig a jó építésének vágya vezérelte. Ezt látjuk városaink szép műemlékeiben, de még inkább a szeretetszolgálat műveiben. Ezt a történelmet tovább írjuk; ez a jelenünk és a jövőnk is. Ez adja identitásunkat. Európának sürgős szüksége van arra, hogy újra fölfedezze saját arculatát, hogy növekedjen, híven alapító atyái szelleméhez, békében és egyetértésben.

Ferenc pápa 2016. május 6-án, a Nagy Károly-díj átvételekor, az európai vezető politikusokhoz szólva az „alapító atyák” keresztény szellemi örökségét idézte fel, köztük elsőként Robert Schuman francia politikus szavait (akinek folyamatban van boldoggá avatása): „Európát nem egy nap alatt, és nem is egy átfogó terv alapján fogjuk felépíteni.” Ma is mindenekelőtt tényleges szolidaritásra van szükség, tényleges nagylelkűségre, csakúgy, mint a második világháborút követő években – hangsúlyozta a Szentatya. – Ne elégedjünk meg egyes szerződések kozmetikai retusálásával, hanem bátran fektessünk le új, mélyen gyökerező alapokat; mint ahogy Alcide De Gasperi megállapította: „Mindnyájan egyformán aggódunk európai hazáink, Európa Hazánk közjáváért”. Félelem nélkül kezdjük el újból az „építő munkát, amely türelmes és hosszú távú erőfeszítéseinket igényli” – mondta a hívő katolikus olasz miniszterelnök 1954-ben, az Európai Parlament konferenciáján. Az emlékezet teszi lehetővé, hogy bátran elfogadjuk a kihívást, és „korszerűsítsük” az „európai gondolatot”, olyan Európáét, amely képes egy új humanizmust életre kelteni a következő három képesség alapján: képesség az integrációra, a párbeszédre és az alkotásra.”

Teológiai távlatok

Közismert, hogy XXIII. János pápa 1963-as *Pacem in terris* kezdetű körlevele volt az első pápai okmány, amely részletesen foglalkozott az ember jogaival, és pedig elég közlelőre követve az 1948-as Egyetemes Nyilatkozatot. Utána VI. Pál és II. János Pál körlevelei és megnyilatkozásai még jobban kifejtették ezeket a jogokat, és nemzetközi fórumokon is sürgették azok alkalmazását, különösen is a lelkiismereti és vallásgyakorlási szabadság jogát. Az egyház tehát mintegy hivatalosan elismerte az

emberi jogok nyilatkozatát, és szociális tanításában kifejtette a jogoknak megfelelő kötelességeket is. Az egyéni jogokon túl a népeknek is vannak jogaik, amelyek néha konfliktusba kerülnek a személyek jogaival. Az ENSZ közzétette a népek jogairól szóló nyilatkozatát is, de ez nem talált olyan egyöntetű fogadtatásra, mint az ember személyes jogai. Ismeretes, hogy bizonyos társadalmi-politikai ideológiák (elnyomó társadalmi-politikai rendszerek) távolról sem közelítették meg az igazi demokráciát, sajátosan értelmezték jogaikat.

Az emberi személy méltóságának témája magába foglalja a szabadságot; ez pedig részét alkotja a demokráciának. „A szabadság abban áll – tanítja a zsinat –, hogy minden embernek mentesnek kell lennie a kényszersztől akár egyesek, akár csoportok vagy bárminemű emberi hatalom részéről, mégpedig úgy, hogy a vallás tekintetében senki se legyen kénytelen lelkiismerete ellen cselekedni, se ne akadályozzák abban, hogy – jogos határok közt – lelkiismerete szerint cselekedjék akár magánéletében, akár a nyilvánosság előtt, akár egymagában, akár másokkal társulva. A zsinat ezt is kijelenti: a vallásszabadsághoz való jog alapja az emberi személy méltósága, amint ez a méltóság mind az Isten kinyilatkoztatott szavából, mind pedig az észből megismerhető [itt utalás van a *Pacem in terris*re és más pápai megnyilatkozásokra]. A személynek e jogát a vallásszabadsághoz a társadalom jogrendjében úgy kell elismerni, hogy a polgári jog szerves részévé legyen.” Később még hozzáfűzi a zsinati dokumentum: „A vallásszabadsághoz való jog alapja (tehát) nem a személy szubjektív hajlama, hanem magának a személynek a természete.” (*Nyilatkozat a vallásszabadságról*, DH 2.)

A keresztény perszonalizmus alapja a jézusi üzenet: Isten örök szeretettel szeretett minden személyt, Fia képmását, és mindenkit meghívott Jézus Krisztusban az örök életre. II. János Pál pápa már első körlevelében hivatkozott a zsinat ide vonatkozó tanítására, a *Gaudium et spes* 22. pontjára (vö. még a *Lumen gentium* 16. pontját). Idézem ezt a fontos szakaszt: „A keresztény ember a Fiúnak, a sok testvér között elsőszülöttnak a képmása; megkapja tehát a »Lélek csíráit« (Róm 8,23), és így teljesíteni tudja a szeretet új törvényét. Ez a Lélek – »örökségünk záloga« (Ef 1,14) – bensőleg megújítja az egész embert »a test megváltásáig« (Róm 8,23); »Ha pedig bennetek lakik annak Lelke, aki feltámasztotta Jézust a halálból, [...] halandó testeteket is életre kelti a bennetek lakó Lelke által« (Róm 8,11). Persze a keresztény ember számára szükségszerűség és kötelesség, hogy minden megpróbáltatás ellenére, akár a halált is vállalva, küzdjön a gonoszság ellen, de a húsvéti titok részeseként, és mert számára meghatározó Krisztus halála, a reményből merített erővel halad a feltámadás felé. Mindez azonban nemcsak a keresztény hívőre

vonatkozik, hanem minden jó szándékú emberre is, akinek a szívében láthatatlan módon működik a kegyelem. Mivel Krisztus mindenkiért meghalt, és mivel az embernek valójában csak egy végső hivatása van, mégpedig az isteni, vallanunk kell: a Szentlélek mindenkinek módot ad arra, hogy az Isten által ismert módon a húsvét titkában részesedjék.”

Ez a fontos zsinati szöveg felveti már nem keresztény vallások követőinek üdvössége kérdését, amely az egyházatyákat is foglalkoztatta (Van-e üdvösség az Egyházon kívül?), amely kérdést ma a vallási pluralizmus korában a teológia így fogalmazza meg: hogyan igazoljuk, hogy Jézus Krisztus az egyetlen, egyetemes üdvözítő?

De ennek igazolása egy másik tanulmány tárgyát képezi.⁶

(Jelen írás közzlése alkalmat ad arra, hogy a *Magyar Szemle* szívből köszöntse a szerzőt 90. születésnapja alkalmából.)

⁶ Ezt a nagyon időszerű teológiai témát másutt szakszerűen kidolgoztam: Szabó Ferenc SJ: *Világító emberek – időszerű művek*, Budapest, 2018, 203–226. A GS 22 értelmezéséhez lásd Nemeshegyi Péter SJ tanulmányát: *Távlatok* 83/38. <http://www.tavlatok.hu/83/83tavlatok.htm>

VIKNYEDI BALÁZS

ABRAHAM KUYPER, EGY ÚJÍTÓ KONZERVATÍV

A 19. század eszmetörténeti értelemben rendkívül gazdag új ideológiákban, forradalmak kirobbanásában és konzervatív ellenválaszokban. Az 1789-es francia forradalmat követő napóleoni hódítások, a konzervatív Szent Szövetség megalakulása, az angol, francia, és német liberalizmus előretörése mind-mind meghatározó szereplői voltak e korszaknak. További fontos átalakulások is jellemezték ezt a korszakot: a marxi-engelsi kommunista ideológia, a dinasztikus politikai gondolkodás helyébe lépő bismarcki nemzetállam és sikeres érdekérvényesítése. Konzervatív válaszként az 1870-71-es I. vatikáni zsinat dekrétumait lehet megemlíteni. A római katolikus, illetve a protestáns egyházak részéről egyaránt történtek a liberalizmussal szembeni állásfoglalások. Ők igyekeztek az évszázadok során kialakult vallási és társadalmi együttműködést megőrizni a politikában, a kultúrában, és a személyes hétköznapi életben. Ilyen körülmények közt érdemes bemutatni egy holland konzervatív politikus, Abraham Kuyper munkásságát, hiszen korának egyik meghatározó személyiségéről van szó, akinek munkássága napjainkban is a kereszténydemokrácia egyik fontos példája.

Abraham Kuyper (Kuijper) 1837. október 29-én született a holland királyságbeli Maasluisben. Édesapja Jan Frederik Kuyper volt, aki a Holland Református Egyház egyik lelkipásztoraként szolgált. Iskoláit otthoni oktatásban végezte, a gimnáziumot pedig Leidenben. A református hiten belüli személyes megtérése tízéves korában történt. Már alsófokú tanulmányai alatt is nagy érdeklődéssel olvasta a különböző újságokat, emellett a politika is érdekelt. 1855-ben kezdte meg tanulmányait a Leideni Egyetemen, ahol 1863-ban védte meg disszertációját Kálvin János és Jan á Lasco lengyel reformátor egyházkormányzati munkáit összehasonlítva. A felsőoktatásban nemcsak az ortodox protestánsokkal kereste a kapcsolatokat, de a liberális teológusokkal is. Mély benyomást gyakorolt rá egy angol író, Charlotte M. Yonge (1823–1902) regénye, a *The Heir of Redclyffe*, melynek olvasása során ébredt rá arra, hogy milyen gyarló és bűnös, illetve szüksége van Isten kegyelmére. A Biblia mellett ez volt az a másik fontos mű, ami Kuypert a hitvalló konzervatív kereszténység felé vitte a továbbiakban.

1863-ban házasodott meg Johanna Hendrika Schaay-al. Nyolc gyermekük született.¹ Ugyanebben az évben egy Beesd nevű városkában kezdett felszentelt lelkészként szolgálni. Az itt élők mély vallásossága nagy benyomást tett rá, melyet az ortodox református hit melletti végleges elköteleződés és a politikai életben a forradalomellenes politizálás kísért. 1867 és 1870 között Utrechtben prédikált, ahol szembehelyezkedett a szekuláris liberális elveket valló „etikus” református szárnnyal. 1874 márciusában bekerült a holland parlamentbe. Emellett újságírással is foglalkozott, és több évtized alatt legalább ezer cikket írt, kulturális, vallási és politikai témákban. A Forradalomellenes Párt hivatalosan 1879. április 3-án jött létre², s ezt követően 1880. október 20-án megalapította az Amszterdami Szabadegyetemet, melynek első rektora és teológia professzora volt. Írói munkássága rendkívül elfoglalta. Emellett együttműködést kezdeményezett a holland római katolikusokkal a szociális és politikai szervek fölötti irányítás érdekében. 1898-ban az Amerikai Egyesült Államokba utazott és a Princeton-i Teológiai Szemináriumon tartott egy híres beszéd sorozatot *Kálvinizmus és modernitás* címmel. Ezekben tárgyalta a kálvinista mindennapi lelki életvitel, a református hit többi egyházhoz való viszonyának a tudományokkal és a művészetekkel való kapcsolatát. Nézetei szerint a hitvalló (ortodox) református dogmatikára épülő kereszténység az, amely a protestáns országokban fölveheti a harcot az egyre jobban nyomuló modernizmussal szemben. Egyik munkája magyarul is megjelent.³ 1901–1905 között Hollandia miniszterelnöke volt, 1920. november 8-án hunyt el.

Kuyper neo-kálvinista és kereszténydemokrata nézetei megmutatkoztak a gazdasági szabadság és az állam általi gazdasági befolyás mértékét illetően. 1891-ben, az első Keresztény Szociális Kongresszus gyűlésén határozottan felszólalt a holland kiskereskedők és munkások érdekében. Politikai újsága, a *De Standdaard* számos ezzel kapcsolatos írást közölt, amelyek lényege, hogy a hollandiai adórendszert komolyan át kell alakítani. Az alapvető élelmiszerekre kisebb, a luxustermékekre, a szeszesitalokra és a húsrá magasabb adót kell kivetni, valamint meg kell szüntetni az államilag finanszírozott lottózást. A marxistákkal szemben a keresztény szakszervezetekre kell építeni. Fontos volt számára visszaszorítani a fölösleges befektetési részvényeket, melyek „kapzsiság ve-

¹ Naugle David: *Fact sheet on Abraham Kuyper*. 1. https://www3.dbu.edu/naugle/pdf/FactSheet_Abraham.pdf (Letöltés: 2020. október 22.)

² Jelszavuk „Isten, Hollandia, Orániai-Nassau-ház!” volt.

³ Kuyper, Abraham: *Kálvinizmus és modernitás*. Koinónia Könyvkiadó, 2001, Kolozsvár. <http://www.koinonia.ro/?konyv=171&kategoria=0> (Letöltés: 2020. október 23.)

zérelte magas kockázatot”⁴ jelentettek. Meggyőződése szerint a „kleine luyden”-re, a hívő, szerény, szorgos életet élő kispolgárokra kell alapozni, legyen az földműves vagy munkás, kiskereskedő. Az ellenőrizetlen kapitalizmus mellett a modernizmussal is így kívánta felvenni a harcot, amely a racionalizmus és az 1789-es francia forradalom kirobbanása után alá akarja ásni a társadalom élő szervezetét.⁵

A holland protestantizmuson belül nem voltak ismeretlenek a konzervatív és liberális szárny összecsapásai. Korábban megmutatkozott ez az 1618-19-es dortrehti zsinaton is, amikor a kálvini elveket védtek meg a teológiai lazább arminianizmussal szemben. Kuyper ugyanezt az ortodox ellenvéleményt vitte tovább, csak még markánsabban. 1871. április 14-én az amszterdami Odeon színházban tartott beszédében a modernizmust – mind teológiai, mind politikai értelemben – *fata morgana*, vagyis „déliabáb” elnevezéssel illette.⁶ Meglátása szerint ennek az eszmének igen kidolgozott polemikus módszerei vannak a kereszténységgel szemben, többek között annak meggyengítésére. Mindezen véleményeit rendkívül határozottan igyekezett érzékeltetni hallgatóságával, amelyek során olyan mondat is elhangzott tőle, hogy „a lelkek küzdelme a fejetek fölött zajlik”.⁷ A *fata morgana*-nak három tulajdonságát különböztette meg: 1. Elbűvölően gyönyörű. 2. Az első pontot meghatározott jogi törvények követik. 3. Ez az ideológia minden valóságot nélkülöz. Ezek szerint a holland egyházon belül a korábbi groningeni iskola és ál-hitvallók (*half-Confessionelen*) formájában nyilvánultak meg, melyek a Bibliába göngyölve igyekeztek tanításaikat becsempészni a gyülekezetekbe. Külső tényezőkként állapította meg a német idealista filozófiát, a francia forradalom által realista módon megközelített munkáról és kereskedelemről való felfogást, a természettudományok dicsőítését, illetve az egyház hivatalos mesterséges nyelvezetét.⁸ Emellett fontos kijelentése volt, hogy a modernizmus mint olyan nagyon ügyesen tud kritizálni, de képtelen egy stabil dogmatikai rendszert kiépíteni, épp ezért különleges kinyilatkoztatás hiányában széthullásra van ítélve.⁹

⁴ van Dyke, Harry: *Kuyper's early critique of unchecked capitalism*. In *Philosophia Reformata*, Brill (2013) 115–123. „He urged the church to concern herself seriously with the plight of the working classes. In 1874 he railed against \"fictitious trade\" and mere \"paper assets.\" In an extensive commentary on his political party's program (1878/79).”

⁵ Uo., 119.

⁶ Molendijk, Arie L.: „A Squeezed Out Lemon Peel.” *Abraham Kuyper on Modernism*. In *Church History and Religious Culture*, Brill (2011) 397–399.

⁷ Molendijk 2011, 400.

⁸ Molendijk 2011, 401–403.

⁹ Molendijk 2011, 408.

Mivel a korabeli Holland Királyság felekezeti arányait tekintve kb. 60 százaléka volt protestáns, és közel 40 százaléka római katolikus, ezért a politikus egy olyan ideológiát dolgozott ki, mely szerint három hatalom harcol az országon belül, már évszázadok óta: a római katolicizmus, a kálvinizmus és a liberalizmus.¹⁰ Hozzá, és egyik tanítványához, Herman Dooyeweerdhez (1894–1977) köthető az úgynevezett *szféra-szuverenitás* elvének kidolgozása. Dooyeweerd jogi tanulmányokat folytatott a Kuyper által alapított Amszterdami Szabadegyetemen, amelynek 1926-ban jogi professzora lett. Az ő megfigyelései szerint a nyugati civilizáció hanyatlását René Descartes (1596–1650) francia filozófus fellepésével lehet datálni, amikor is a korábbi skolasztikus és teológiai alapokra épülő világlátást felülírta a matematikai számításokkal és természettudományos módszerekkel alátámasztani kívánt racionalizmus segítségével. Másik fontos gondolata, hogy az európai világfölfogást egyfajta teremtesen belüli dualizmus hatja át, amely a platóni filozófiából és görög mitológiából származik. Ezek a véleményei alkotják a téziseket. Antitézisként Kuyper elméletét hozza föl, mely szerint a kereszténységet számtalan alkalommal érte kihívás a hit és a különböző filozófiák összevetésével kapcsolatban. Ezért próbálta Szent Ágoston (354–430) szintézisbe hozni a keresztény hitrendszert a neoplatonista bölcselettel, valamint a középkorban Aquinói Szent Tamás (1225–1274) a teológiát az arisztotelészi gondolkodással.¹¹ Ezen véleményeit Dooyeweerd két könyvében, a *Roots of Western Culture*, valamint az *In the Twilight of the Western Thought* című művekben fejtette ki. Szerinte a dualizmus nem lelki hatalmak között áll fenn, hanem a Teremtő és a teremtményei között, s ezek közé egyaránt tartoznak angyali és démoni hatalmak. A teremtet világban minden élőlény hierarchiában él, így az ember is. Az ember világban betöltött szerepe kapcsán megkülönböztették a teremtetési megbízást, és a kulturális megbízást (*Creation Mandate, Cultural Mandate*). A bűneset következtében megromlott világban mind az ember, vele együtt pedig az egyes társadalmi szférák, struktúrák is szembekerültek Istennel, lázadva Ellene.¹² Az Úrnak azonban már mindezek bekövetkezte előtt tervében szerepelt a világ megváltása. Ebben az esetben az egyén mellett a társadalmi szférák szintén megváltásra szorulnak. Kuyper megkülönböztette a helyi (*local government*), és a központi (*central government*) közigazgatás szerepeit, mint egymással párhuzamosan működő szférá-

¹⁰ van Rooden, Peter: *Contesting the Protestant Nation: Calvinists and Catholics in the Netherlands*. In *Etnofoor*, Stichting Etnofoor (1995) 23–24.

¹¹ Keene, Timothy: *Kuyper and Dooyeweerd: Sphere Sovereignty and Modal Aspects*. Transformation, Sage Publications, Ltd. (2016) 68–69.

¹² Keene 2016, 70–71.

kat; Ez Dooyeweerdnél annnyival egészült ki, hogy a helyi hatalom függ a központtól. Egyházfelfogásuk szerint maga az egyház Krisztus által alapított, és a többi társadalmi szférák között létezik, azonban földi megnyilvánulásában úgyszintén megromlott működésében, így mindig törekedni kell a helyes hitvalló gyakorlatra a romlással szemben. Egy rendkívül fontos gondolatuk volt az úgynevezett *pillarizáció*, amely szerint a holland társadalom több „oszlopra” épül. Egyszerre léteznek római katolikus, református és liberális (mely mindkét előző példából gyűjthet támogatókat) oszlopok, szférák. Ezen szféráknak saját független, egymástól jól elkülönített iskolákkal, újságokkal, kórházakkal, sajtóval, egyesületekkel kell rendelkeznie, így teljesítve kötelességeiket a társadalomban.¹³

A források vizsgálata alapján megállapítható, hogy Abraham Kuyper és tanítványai által megfogalmazott teológiai elméletek fontos, és egyben meghatározó tényezők voltak a korabeli kereszténydemokrácia számára, mindemellett pedig támpontot nyújtottak a későbbi konzervatív gondolkodóknak. A vallási értékekhez ragaszkodó, és az ezt szociális gondoskodással kiegészítő katolikus, és protestáns mozgalmak képviselőinek egyik méltán említésre érdemes alakja. Jóllehet, az eredetileg ortodox református, és királysárgi Forradalomellenes Párt (ARP) az 1960-as évektől balra tolodott, míg 1980-ban fel nem oldódott a Katolikus Néppárttal és a Keresztény Történelmi Unióval a mérsékelt Kereszténydemokrata Tömörülésbe (CDA), azonban hatása máig érezhető a jelenkori holland politikai életben. Ennek két, máig működő példája az ARP-ből 1918-ban kilépett tagok által megalapított Református Politikai Párt (SGP), mely napjainkban egyedülként támogatja a halálbüntetés visszaállítását. Másik, a konzervatív római katolikus, és karizmatikus keresztények támogatását egyaránt élvező vallási párt, a Keresztény Unió (CU), mely hasonló szellemiségű programmal rendelkezik, mint a régi ARP. Az abortusz, az azonos neműek házassága és az eutanázia kérdésében egyértelmű elutasítás a válaszuk, emellett pedig meg kívánják valósítani az egykeresős családmódel bevezetését, és kisebb állami szerepet vállalni az oktatás, valamint a szociális ellátás területein, az egyházak javára.

¹³ Keene 2016, 74–75., 78.

BÓDY PÁL

AUSZTRIA HIDEGHÁBORÚS KÜLPOLITIKÁJÁRÓL

Az elmúlt évtizedekben több nemzetközi tanulmány jelent meg Ausztriáról, de a tudományos érdeklődés nem Ausztria külpolitikai szerepére és külpolitikájára vonatkozott, hanem elsősorban gazdasági fejlődésére, társadalmi és politikai rendszerére. A Maximilian Graf és Agnes Meisinger által jegyzett, *Österreich im Kalten Krieg. Neue Forschungen im internationalen Kontext* címmel 2016-ben megjelent, igen jól dokumentált kötet azonban ezzel a témakörrel foglalkozik.¹ A kérdés több szempontból is fontos Magyarország szerepének megítélésében a hidegháború éveiben. A könyv témaköre így fogalmazható meg: Ausztria nemzetközi helyzete, kapcsolatai a nagyhatalmakkal és semlegességi külpolitikája a függetlenségének elnyerése után. Az előszó szerzője szerint ez a kutatás „a hidegháborúnak Ausztriára és környezetére gyakorolt hatására vonatkozik. Ehhez tartoznak Ausztria külpolitikai, diplomáciai kapcsolatai, nemzetközi megítélése, kapcsolatai a kelet-európai szovjet-rendszerű államokkal, elsősorban a Szovjetunióval.”

A kötet két célt tart szem előtt: tájékoztat azokról a tudományos kutatásokról, melyek Ausztria külpolitikai szerepének kérdéseit ismertetik, illetve közzétesz több eredeti tanulmányt, amelyek a témakör kutatásának megalapozott példái. A szerkesztők, a bécsi egyetem kortörténeti intézetének kutatói és történészei, azt az álláspontot képviselik, hogy az eddigi kutatások nem alapozták meg a témakör jelentős történeti bemutatását. Ezért az első fejezetben ismertetik azokat a kutatási területeket, amelyek elemzését elsődlegesnek tartják. A kötet többi kilenc fejezete a legújabb kutatásokat közli, melyek az általuk javasolt irányzathoz kapcsolódnak.

A következő területeket elemzik: Ausztria helyzete a megszállás korszakában (1945–1955); az ország semlegessége az atom-fegyverek ellenőrzése és békemozgalmak idején; a nemzetközi szervezetek és pártszervezetek nemzetközi szerepe; válsághelyzetek a két nagyhatalom kapcsolataiban és hatásuk Ausztria semlegességére; az ország kül-

¹ Maximilian Graf – Agnes Meisinger: *Österreich im Kalten Krieg. Neue Forschungen im internationalen Kontext*. Vienna University Press, V & R Unipress, 2016, Wien. A recenzió megszabott terjedelme miatt a kötet 10 fejezete közül hat fejezet ismertetésére volt lehetőség. A négy nem ismertetett fejezet címei: Lukas Schemper: Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Biztosa, Ausztria és szovjet menekültek hazatelepítése, Christian Forstner: Maghasadás, hidegháború és Ausztria semlegessége, Doris Neumann-Rieser: Atomfélelem az osztrák irodalomban 1945 és 1966 között, Alexander Golovlev: A Szovjetunió kultúrpolitikája Ausztriában 1945–1955: A zene mint közvetítő eszköz és hatása Ausztria Oroszország képeire.

és kelet-európai politikája; Ausztria és a Vasfüggöny által létrehozott határzóna; az ország szerepe a kelet-európai államok átalakulásában; Ausztria és az európai közösség.

Maximilian Graf „Ausztria kelet-politikája a hidegháborúban: két német szemléletben,” című fejezetében azzal a megjegyzéssel kezdi értekezését, hogy a kelet-európai szomszédságpolitika országa külpolitikájának egyik súlypontját képezte a hidegháború idején. Szerinte azonban ennek a feltétele egy jól működő kapcsolat a Szovjetunióval, amely lehetővé tette az Ostpolitik néven ismert külpolitikai irányzatot. A Szovjetunió külpolitikájának alapvető törekvése 1960 után a *békés együttélés* (peaceful coexistence) elvének az érvényesítése volt, például Ausztria semlegességének biztosításával. A szovjet külpolitika szemszögéből ez az elv nemcsak Ausztriára, hanem Németországra is vonatkozott.

A fejezet első szakasza Ausztria semlegességre vonatkozó felfogását és külpolitikáját ismerteti az 1955-ben aláírt államszerződést követő években. Ezt a nyugatnémet és keletnémet diplomáciai források felhasználása egészíti ki, melyek a két német állam által képviselt álláspontot szemléltetik Ausztria külpolitikájáról – a tanulmány ezeknek a forrásoknak a beemelésével jelentősen hozzájárul a témakör elemzéséhez.

Ausztria külpolitikájának első próbatétele az 1956-os magyar forradalom volt, erőszakos leverését a kancellár elítélte, az ország pedig befogadta és támogatta a magyar menekülteket. A szovjet-rendszerű államok ezt az álláspontot erélyesen elutasították, mint a semlegességi kötelezettség megsértését. A nyugatnémet bécsi nagykövetség állandó jelentéseinek egyik jegyzete így hangzott november 8-án: „A bécsi hangulat egy újabb szovjet megszállást feltételez, ugyanakkor együttérzést tanúsít a magyarok harcával.” A jelentés megjegyezte, hogy Ausztriában nagyobb fellépést vártak az amerikaiaktól. A német nagykövetség következtetése az volt, hogy Bécs jól teljesítette semlegességének első próbatételét.

Bár a szovjet sajtó elutasította Ausztria álláspontját, Szovjetunió elsődlegesnek tartotta jó kapcsolatot az országgal. Ezt jelezte Anastas Mikojan hivatalos bécsi látogatása 1957. áprilisban, illetve a szovjet ajánlatok Ausztria gazdasági támogatására, melyet nyugatnémet és keletnémet diplomáciai iratok is igazolnak. 1958-ban pedig Raab kancellár tett hivatalos látogatást Moszkvában, és elérte, hogy a kötelező olajszállítmányok mennyiségét lecsökkentsék. Ezt követően Ausztria kapcsolata a Szovjetunióval kielégítően alakult. Kivételt Ausztriának az a törekvése jelentette, hogy társulási kapcsolatot létesíthessen az Európai Gazdasági Közösséggel 1962-ben. Ezt a keleti nagyhatalom egyértelműen elutasította, a kapcsolat kudarcát azonban részben a dél-tiroli kérdéssel kapcsolatos ellentét okozta Ausztria és Olaszország között.

Az osztrák diplomácia 1972-ben elismerte a Német Demokratikus Köztársaságot és jól működő diplomáciai kapcsolat jött létre közöttük. Ezt követően, 1975-ben egy konzuli szerződés jött létre, mely elismerte az NDK állampolgársági jogosultságát. A Német Szövetségi Köztársaság ez ellen már erősen tiltakozott. Ausztria azonban ragaszkodott elhatározásához. A szerző részletesen foglalkozik ezzel a vitával, de nem derült ki egyértelműen, hogy milyen tényezők indokolták Ausztria döntését az NDK elismerésében. Az NSZK külügyminisztériuma szerint „az osztrák-DDR kapcsolatot Ausztriának az a szándéka indokolta, hogy semleges szerepvállalását és azt az önként vállalt feladatát, hogy kelet és nyugat között közvetítsen, nyilvánosan bizonyítsa, és egy hatékony gazdasági partnert szerezzen.”

A szerző ezt követően ismerteti az Ausztria és Magyarország közötti kapcsolatokat, elsősorban az NDK szempontjából. Ezt így indokolja: „Az NDK összeomlásában komoly szerepet játszott a magyar-osztrák kapcsolatok alakulása.” Magyarország rendkívüli fontosságot tulajdonított az osztrák kapcsolatnak, mivel ennek alapján remélte a nyugati országokkal kialakult elszigeteltség feloldását. Ausztria is igényelte a kapcsolatot, de ennek feltétele a tulajdonjogi kérdések rendezése volt, mely 1964-ben jött létre. Az 1956-os forradalom több évig akadályozta az osztrák-magyar kapcsolatokat. Az NDK külügyminisztériuma szerint Ausztria 1956-ban a semlegességének megsértésével támogatta az ellenforradalmat, Magyarország viszont pénzügyi érdekek miatt folytat tárgyalásokat. A következő lépések közismertek: eltávolították a határmenti aknákat, megszűnt a vízumkötelezettség, és Ausztria jelentősen támogatta, megkönnyítette a két ország közötti turizmus és közlekedés forgalmát. Az NDK szempontjából a növekedő, akadálymentes forgalom súlyos gondot okozott, mivel ez lehetővé tette NDK polgárok menekülését Magyarországon keresztül. A magyar hatóságok viszont azt hangoztatták, hogy nem észleltek különösebb határátlépési szabálytalanságot.

1988-tól minden magyar állampolgár útlevelemmel szabadon utazhatott külföldre, mely a közismert bevásárlóturizmushoz vezetett. 1989-ben pedig a Vasfüggönyt végleg megszüntették, és az itt tartózkodó NDK polgárok távozhattak Ausztriába. A szerző értékelése szerint „Ausztria nagyon jól működő és kölcsönösen értékelt kétoldalú kapcsolatok ellenére, de akarata ellen hozzájárult a keletnémet kommunista párt bukásához, azonban a német újjáegyesítést nem értékelte egyértelműen.”

Magdalena Reitbauer fejezetének címe: „Szemtől-szemben a hidegháborúban: Ausztria az 1960–1983 közötti kelet-nyugati diplomáciai lá-

togatások tükrében.” A fejezet két szempontból egészíti ki Maximilian Graf értékes elemzését: ismerteti a látogató-diplomácia fogalmát és szerepét a hidegháború éveiben, illetve átfogó összeggést ad ezekről a diplomáciai kapcsolatokról. A szerző szerint kiemelt jelentősége volt ennek a hidegháborúban. A Besuchsdiplomatie kifejezés azt jelenti, hogy magas rangú politikai és diplomáciai képviselők személyesen találkoznak és megbeszélést folytatnak azokról a kérdésekről, melyek különböző állami és társadalmi rendszerek között ellentétekhez vezettek. E találkozásoknak az volt a célja, hogy személyes megbeszélések keretében keressék az ellentétek csökkentésének a lehetőségeit és kölcsönös bizalmat teremtsenek a jól működő kapcsolatok fejlesztésére. Ausztriának különösen fontos szerepe volt a diplomáciai látogatások rendszerében, egyrészt az ország semlegessége, másrészt az önként vállalt közvetítő szerepe alapján Nyugat és Kelet között.

A szerző részletes kimutatást közöl az 1960-1983 közötti diplomáciai látogatásokról, melyek Ausztriát érintették. Ebben az időszakban több mint 600 külföldi látogatást regisztráltak Ausztriában, összesen 93 különböző ország képviselői részéről. A látogató személyek, küldöttségek leggyakrabban európai országok, illetve az Egyesült Államok és a Szovjetunió képviselői voltak. A 10 leggyakoribb látogatók a következő országokat képviselték a felsorolt sorrendben: 1. Német Szövetségi Köztársaság, 2. Szovjetunió, 3. USA, 4. Magyarország és Lengyelország, 6. Svédország, 7. Románia, 8. Franciaország, 9. Bulgária, 10. Csehszlovákia. Ezek az adatok Ausztria külpolitikájának súlypontjait jelölik. A szovjet kapcsolat elsősorban az államszerződésben vállalt kötelezettségek teljesítésére vonatkozott, tehát a semlegességi külpolitikára és a német tulajdonjogok megváltására megállapított fizetésekkel. Az USA-kapcsolat esetében Ausztria semlegességi álláspontja szerepelt a megbeszéléseken, tehát Ausztria viszonya a Szovjetunióhoz. A harmadik külpolitikai tényező, a kelet-európai szomszédokkal folytatott kapcsolat, több dimenziót is jelentett: kapcsolatok a Szovjetunióval, a Német Szövetségi Köztársasággal, a Német Demokratikus Köztársasággal, Magyarországgal és Lengyelországgal.

Magdalena Reitbauer tanulmánya kiváló áttekintést nyújt Ausztria külpolitikai tevékenységéről a hidegháború korszakában. Ennek eredményét így fogalmazza meg: „A nyugatot és keletet képviselő hatalmakkal egyaránt kialakított kapcsolatok lehetővé tették Ausztria részére, hogy megalapozza és kiépítse nemzetközi kapcsolatrendszerét a hidegháború korszakában.”

Két fejezet foglalkozik a kultúrpolitika témakörével. Andrea Brait: „Az osztrák kultúra-külpolitika közvetítő szerepéről Kelet és Nyugat között” című írása Ausztria kulturális kapcsolatait vizsgálja a kelet-európai szomszédállamokkal a következő témakörök szerint: a kulturális kapcsolatok elvei és feladatai, az 1945 utáni évek kulturális kapcsolatai, az 1960-as évek kulturális kapcsolatai, végül az 1989-es átalakulás hatása a kulturális kapcsolatokra.

A szerző a kulturális kapcsolatok alapvető feladatát abban határozza meg, hogy „Ausztriáról egy pozitív képet alakítson ki”, és ezt a szomszédállamokkal kialakított kapcsolatokban közvetítse. Az osztrák külügyminisztérium 1983-as jelentése ezt a célkitűzést így fogalmazza meg: „egy meghatározott, valóságra alapozott, modern Ausztria kép közvetítése egyik fő feladata az osztrák diplomáciának, valamint a jelenkori Ausztria kulturális dimenzióinak bemutatása.” Ezen kívül az 1981-es jelentés fontosnak tartja a művészet, tudomány és pedagógia területeinek közvetítését.

Az 1945 utáni kapcsolatok egyik jelentős eredménye az 1955-ben alapított osztrák olvasóterem volt Zágrábban. Ez az intézmény nem csak olvasóterem volt, hanem tudományos, művészeti és kulturális kapcsolatokat is létesített. Az 1960-70-es években több kulturális szerződés jött létre, így a Szovjetunióval 1967-ben, Magyarországgal és Bulgáriával 1969-ben, Romániával 1971-ben, Jugoszláviával és Lengyelországgal 1972-ben, Csehszlovákiával 1977-ben. A magyarországi szerződés értelmében javasolták ösztöndíjak, egyetemi tanárok cseréjét, kiállítások szervezését. 1977-ben pedig létrejött az Osztrák Kultúra Intézete Budapesten, valamint az osztrák könyvtár.

Andrea Brait az osztrák kulturális kapcsolatokat mint hivatalos országok közötti tényezőt ismerteti, Stefan Maurer azonban a „Wolfgang Kraus hálózati tevékenysége a kulturális hidegháborúban” című írásában a kulturális hidegháború egy jelentős politikai eszközének tekinti. Amint a téma egyik szakértője, David Caute megjegyezte, „a kelet és nyugat közötti kulturális érintkezés általában mint »kulturális csere« vagy »diplomácia« volt elrejtve, melyet cenzúráztak, elnyomtak vagy éppen támogattak.” Ausztriában is létezett egy megfelelő szervezet, melynek feladata volt, hogy a Nyugat oldalán részt vegyen a hidegháborúban. Ez a szervezet pedig az Österreichische Gesellschaft für Literatur, melynek vezetője Wolfgang Kraus volt. Az ÖGL eredeti feladata az osztrák irodalom fejlesztése, ismeretterjesztése volt, melyet irodalmi előadások, könyvismertetések, kiállítások támogattak, azonban az 1960-as években bekapcsolódott a hidegháború irodalmi tevékenységeibe. Kraus vezetésével az ÖGL nemzetközi irodalmi kongresszusokat

szervezett, melyeknek célja nyugati és keleti elismert írók részvétele, kapcsolatainak támogatása egymással, valamint nyugati–keleti eszmecserék szervezése. Az első kongresszuson szlovák, cseh, magyar, lengyel, angol és francia írók vettek részt. Déry Tibor és Ottlik Géza voltak a magyar résztvevők. Egy másik tevékenység egy francia irodalmi és szerkesztői bizottsággal kialakított kapcsolat volt, mely lehetővé tette nyugati könyvek folyamatos eljuttatását keleti írókhoz, valamint az írók anyagi támogatását. Az egyik ilyen író Háry Gyula volt, akit meghívtak Münchenbe és kitüntetésben részesítettek. Egy további szervezeti feladat volt olyan keleti írók meghívása, támogatása, akik a szovjetrendszerrel ellentétbe kerültek vagy a nyugatra menekültek. Az 1968-i prágai mozgalom után több cseh író nyugatra menekült, így Milan Kundera és Jan Skacel, akiket az ÖGL támogatott. A szervezet tevékenységét így értékeli a szerző: „az ÖGL mint állami–privát hálózat aktívan részt vett a hidegháborúban, azonban elsősorban a párbeszéd és kölcsönös megértés formájában. Ezáltal támogatta a keleti nyitást és a kelet és nyugati híd építésének célját.”

Agnes Meisinger „Ausztia válasza az 1980-as nyári olimpia bojkottjára Moszkvában” című tanulmánya egy jól dokumentált vizsgálata annak a nagyméretű nemzetközi vitának, mely az 1980-as nyári olimpia bojkottját kísérte, és Ausztia szerepét ismerteti ebben a hidegháborús konfliktusban. A szerző kitűnően mutatja be a sportversenyek és a hidegháború közötti szoros összefüggéseket és e folyamatnak káros hatásait. Azt a kérdést is vizsgálja, hogy Ausztia milyen érvelés alapján alakította ki álláspontját a bojkott által előidézett nagyhatalmi ellentétek között.

A nemzetközi válság azzal kezdődött, hogy 1979. decemberben szovjet csapatok megszállták Afganisztánt. Ez általános nemzetközi tiltakozást váltott ki. Carter amerikai elnök elítélte a szovjet megszállást, és szankciókat hirdetett a Szovjetunió ellen, többek között az 1980-as nyári olimpia bojkottjára is felszólított. Carter Ausztriát is felszólította a bojkott támogatására. Kreisky kancellár kijelentette, hogy az osztrák kormány nem fog kötelező döntést hozni.

A szerző részletesen ismerteti az Ausztriában kibontakozó álláspontokat, ezek közül kettőt említek: Kreisky kancellár és a kormány külpolitikai szemléletét, és Ausztia gazdasági helyzetét. A Kreisky-kormány külpolitikája két tényezőtől indult ki: Ausztia semlegességéből a két nagyhatalommal szemben, valamint földrajzi helyzetéből a kelet–nyugati rendszerek határán. A kancellár külpolitikai nézetét így idézi a szerző: „Ausztia állandó semlegessége képezte Kreisky feltételét az ország biztonsága és politikai függetlensége érde-

kében globális szinten. Ennek megvalósítását nemzetközi kapcsolatok, a nagyhatalmak közötti detente támogatása és megfelelő külgazdasági és kultúra-politika tette elérhetővé.” Az olimpiai bojkott eszközével személyesen nem értett egyet, ezt a véleményét több alkalommal kifejtette, hivatalos álláspontja az volt, hogy az osztrák olimpiai bizottság döntése irányadó. A gazdasági helyzet szintén ellentétes volt a bojkott támogatásával. Ausztria gazdasági rendszere válsághelyzetben volt, és jelentős gazdasági kapcsolatainak voltak a Szovjetunióval. Éppen ebben az időszakban kiemelt gazdasági és hitelfolyósító megegyezések jöttek létre. Josef Steribacher kereskedelmi és ipari miniszter egyértelműen ellenezte a bojkottot az osztrák–szovjet gazdasági kapcsolatok szempontjából. A szerző Steribacher részletes naplójegyzeteit használta a miniszter álláspontjának bemutatásában.

Az osztrák olimpiai bizottság 1980. május 19-én tartott országos egyesületi gyűlésén foglalkozott a bojkott kérdésével és titkos szavazás alapján döntött Ausztria olimpiai részvétele érdekében. A döntést a megelőző nemzetközi és országos viták, azonban leginkább a megjelölt politikai és gazdasági érvek határozták meg. Az olimpiai bizottság elnöke, Kurt Heller ezt így erősítette meg: „Kreisky szövetségi kancellár felfogása az volt, hogy a moszkvai játékok bojkottja nem célszerű. Ő nekünk azt ajánlotta, tanácsolta és azt a véleményt fejezte ki, hogy ne bojkottáljunk.” Tehát nyilvánvaló, hogy a kormány álláspontja hatással volt az olimpiai bizottság döntésére.

Agnes Meisinger tanulmánya eredeti források alapján mutatja be és történeti szemlélettel értékeli az 1980-as bojkott által előidézett ausztriai vitát és politikai állásfoglalást. Írása nagyon jól kiegészíti a kötet többi fejezetét, melyek új kutatási irányzatok és értékes források alapján járulnak hozzá Ausztria külpolitikájához a hidegháború korszakában.

ÉVFORDULÓ ÉS POLITIKAI FORDULÓ?

150 éve, január 18-án I. Vilmos porosz királyt Versailles-ban német császárrá kiáltották ki. 2021. január 16-án – a koronavírus-pandémiára tekintettel digitális pártkongresszuson – a német Kereszténydemokratikus Unió (CDU) elnökévé választották Armin Laschet észak-rajna-vesztfáliai miniszterelnököt. Ezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy a két eseménynek azonos vagy akár csak hasonló jelentősége lenne, a két esemény inkább a köztük való ellentétet illusztrálja – azt az utat is, amit egy szerény körülmények közül származó, katolikus politikus meg tudott tenni a kancellári jelölés várományosságáig tartó rögzös úton. Még egy jelenséget illusztrál, nagy távlatba illesztve: 1871-ben jött létre az a helyzet, amely – Sebastian Haffner szállóigéjét idézve – a birodalom „ügyetlen nagyságából” és geopolitikai központi fekvéséből eredően állandóan feszültségek forrása volt, amelyek Hitler és náci követői megalomán, háborús bűnös világstratégiája következtében tragédiába torkollva oldódtak fel, és amelyek Németországot mai, kezelhető és békés formátumára redukálták. Egyes politikai megfigyelők szerint ez ugyan még mindig elég arra, hogy Németország dominálja az Európai Uniót, szerintem ez azonban téves megfigyelés, többek közt a német politikában többnyire megnyilvánuló bölcs önmérséklet révén (leszámitva a migrációs válságot). Viszont az új CDU-elnöknek is bizonyára feladatai közé fog tartozni (akár kancellárrá is előlép, akár nem) annak tisztázása, hogy milyen legyen Németország európai szerepe a merkeli örökség után.

Nem véletlen, hogy történelmi reminiscenciával hozakodom elő, hiszen a CDU (részbeni) elődje a császárkorban a katolikus „Zentrum” volt, amely ellen a „Kulturkampf” kapcsán Bismarck egy időben éppen olyan kemény belpolitikai harcot vívott, mint a szociáldemokraták ellen – a Zentrum és a szocdemek lettek a weimari Németországot politikailag hordozó fő pártok, míg ellentéteik is hozzájárultak annak bukásához. 1946-ban választották meg Konrad Adenauer volt kölni főpolgármestert a brit megszállási övezetbeli CDU első elnökévé; szigorúan véve szövetségi szinten csak 1950-ben lett pártelnök, *de facto* azonban már előtte is ő irányította a párt nyugati szervezeteit. A háború előtti Zentrummal összehasonlítva lényeges különbség (a nácik hatalomra jutásának keserves tapasztalataiból okulva) a párt felekezeteket átívelő, keresztény

Nyírfaliget a tó partján, Finnország, 1975 (Fotó: Sára Sándor)

szellemiségre építő demokratikus néppárt jellege. Érdeemes végignézni a CDU eddigi elnökeinek sorát: Konrad Adenauer (1946–1966), Ludwig Erhardt (1966–1967), Kurt-Georg Kiesinger (1967–1971), Rainer Barzel (1971–1973), Helmut Kohl (1973–1998), Wolfgang Schäuble (1998–2000), Angela Merkel (2000–2018), Annegret Kramp-Karrenbauer (2018–2021). Közülük csak Rainer Barzel, Wolfgang Schäuble és Annegret Kramp-Karrenbauer nem töltötték be a kancellári tisztséget. Adenauer vezetése alatt (koalíciós partnerekkel) a CDU és bajor testvérpártja, a CSU alakította meg az első nyugatnémet kormányt. Viszonylag kevésbé ismert a köztudatban, hogy a CDU első regionális szervezetének alapítása 1945. június 26-án az akkor még átmenetileg kizárólagos szovjet uralom alatt álló Berlinben, szovjet engedéllyel történt. A szovjet megszállási zónában és Berlinben a CDU alapító elnöke Andreas Hermes volt, 1920–1923 közt birodalmi mezőgazdasági, majd pénzügyminiszter, akit a nácik ellenálló tevékenysége miatt még 1945. január 11-én (!) halálra ítélték, az ítélet végrehajtását csak Berlin szovjet meghódításának köszönhetően úszta meg. Esetében a szovjet kegyek igen rövid életűek voltak: a szovjet katonai igazgatás a kommunista szellemű földreformmal szemben tanúsított ellenállása miatt 1945. decemberben lemondásra kényszerítette.

tette – ezután átköltözött szűkebb hazájába, a Rajna-vidékre és a nyugat-német CDU-ban tevékenykedett. Utódja az elnöki székben Jakob Kaiser – szintén ellenálló a náci rezsim alatt –, aki 1947-ben ugyanígy a szovjet represszió tárgya lett, a keletnémet CDU pedig 1989-ig népfrontos csatlós szerepre volt ítélve.

Visszatekintve, az egyes CDU-elnökök és egyúttal kancellárok nevéhez alapvető politikai döntések fűződnek. Adenauer vezette vissza (Nyugat-)Németországot a demokratikus, jogállami berendezkedésű népek körébe és vetette meg a nyugati kötődés alapjait, ami persze nem ment simán és magától értődően, hiszen számolni kellett az Egyesült Államok és Franciaország közti ellentétekkel, nem is beszélve az Izraellel felvett kapcsolatok fontosságáról, mindössze néhány évvel a holocaust után. Ludwig Erhardnak köszönhető (jórészt még gazdasági miniszterként, rövid kancellársága előtt) a szociális piacgazdaság érvényesítése, ami szintén nem ment simán – még a CDU-n belül is minduntalan szocialista elképzelések ütötték fel fejüket. A CDU egyik jelentős gyökere a katolikus munkásmozgalom még a Zentrum-korszakból, amely a párton belül a „szociális bizottságok” (CDU-Sozialausschüsse) formájában él tovább, és relatív súlyában időközben jelentősebb, mint a gazdasághoz közel álló szervezetek. Kurt-Georg Kiesinger alakította az első nagykoalíciót a szociáldemokratákkal, és gondoskodott az úgynevezett szükségállapoti törvények bevezetéséről, amellyel a három nyugati megszálló, később szövetséges hatalom beavatkozási jogait tovább korlátozták. Helmut Kohl kancellárként folytatta a Willy Brandt és Helmut Schmidt szociáldemokrata kancellárok által megalapozott „keleti politikát”. Hosszú hivatali ideje elején gondoskodott a NATO Schmidt által szorgalmazott „kettős határozata” végrehajtásáról, amibe Schmidt belebukott, miután pártja – meglehetősen szégyenletes módon eljárva a szovjetek „hasznos idiotájának” szerepét – kihátrált mögüle (tegyük hozzá: a liberálisok is elhagyták, bár ők más okból távoztak). Kohl kancellárságának második felébe esik a német egység és Közép-Kelet-Európa felszabadulása, ami – azt hiszem – nem igényel további méltatást.

Merkel 2005. évi kancellári hivatalba lépése után éveken át szocdem elődje, Gerhard Schröder gazdasági reformjaiból profitált. Válságmenedzserként kiválóan szerepelt – Peer Steinbrück szociáldemokrata pénzügyminiszterrel együtt – a 2008/2009. évi pénzügyi világválság kezelésében. Az a tény, hogy a hosszú Merkel-korszak nagykoalícióval kezdődött, nem véletlen. Miután az SPD elvesztette az észak-rajna-vesztfáliai tartományi választást és Schröder saját pártjában egyre keve-

sebb támogatást kapott reformjaihoz (úgy látszik, szocdem viselkedési minta kritikus helyzetekben), a szövetségi parlamenti bizalmatlansági indítvány tervszerű elvesztésével országos választásokat provokált. Merkel határozottan piacgazdasági programmal indult. Ennek magja olyan adóreform volt, amelyről Schröder meglehetősen sikerrel elhitette az ingadozó választók egy részével, hogy az antiszociális és a „kisemberek” ellen irányul. Schröder manővere kis híján a CDU/CSU választási győzelmébe került, annyit mindenképpen sikerült elérnie, hogy az általános várakozással szemben a liberálisokkal kötendő polgári koalíció helyett nagykoalícióba kényszerítette a keresztény alapú pártokat. Politikai megfigyelők szerint ez olyan – bár jól palástolt – sokkot okozott Merkelnek, hogy soha többet nem próbálkozott gazdaságközeli és társadalmilag konzervatív programmal. Éppen ellenkezőleg: Merkel egyre inkább balra tolódott, és a CDU hagyományos pozícióit elkezdte feladni, az általános hadkötelezettségtől a férfi és nő közösségeként berendezett házasságig. Ebben a helyzetben érte az euróválság kirobbanása Görögország fenyegető fizetéseképtelenségével, ami a több hiperinfláció és pénzügyi válság traumatikus emlékeit erősen interiorizált német társadalom félelmeit kihasználó új párt, az Alternative für Deutschland (AfD) alapításához vezetett. A ma már messze a szélsőjobbra tolódott AfD eredetileg az ezen fiskális aggályokból táplálkozó euroszkepticizmus pártjaként indult, és sokan úgy gondolták, hogy a balra tolódott CDU helyett értékonzervatív polgári párt van alakulóban. Mindenesetre az AfD 4,9 százaléknyi szavazata volt az a kritikus mennyiség, amely a 2013-as választáson hiányzott ahhoz, hogy ne kényszerüljön ismét (már nem olyan „nagy”) koalícióba a szociáldemokratákkal. És ekkor jött a 2015/2016. évi migrációs hullám, amelynek következményei ismertek (lásd a szerző *Menekülési meditációk* című írását a *Magyar Szemle*, új folyam XXIV. évf. 11–12. számában), és amely 2017-ben az AfD szövetségi parlamentbe jutásához vezetett.

2018. október 29-én – a jelentős kereszténydemokrata veszteségekkel végződött hesseni választás után – Merkel bejelentette, hogy a decemberben esedékes pártkongresszuson nem indul az elnöki pozícióért. Az európai partnerekkel való egyeztetés nélküli migrációs döntés nemcsak az EU fokozott megosztottságához járult hozzá, hanem rengeteg nehézséghez vezetett az országon belül is. Ezen a ponton Merkel nyilván nem látott saját maga számára politikai jövőt, a pártelnökség saját kezéből történő kiadása tehát nemcsak a politikai hibák közvetett elismeréseként könyvelhető el, hanem a hatalomtól való hosszú búcsú első lépése is volt. Paradox módon – megszabadulva a pártirányítás terhetől – a

koronavírus-válság viszonylag sikeres kezelésével és a 2020. második félévi német EU-elnökség sikereivel, különösen az uniós költségvetés és az újjáépítési alap „kibokszolása” révén népszerűsége rég nem látott magasságokba szökött. A CDU-ban viszont hosszan elhúzódó válság keletkezett, miután kiderült, hogy Annegret Kramp-Karrenbauer (a politikai zsargonban „AKK”), a Merkel által mintegy kézrátétellel kiszemelt utód, volt Saar-vidéki miniszterelnök, nem bizonyult alkalmasnak az előtte tornyosuló feladatok megoldására. Már megválasztása meglehetősen problematikusnak bizonyult, mert ellenjelöltje, Friedrich Merz (volt CDU/CSU-frakcióvezető, akit Merkel még ellenzéki korában sikeresen kitűrt ebből a pozícióból) a szavazatoknak csaknem felét kapta. Az igen szűk többség feltárta a törésvonalat a CDU-n belül – az egyik oldalon a balra tendáló „merkelianusok”, a másik oldalon a CDU klasszikus pozícióit, elsősorban a szociális piacgazdaság piaci mivoltát hangsúlyozó és konzervatív „merziánusok” sorakoztak fel. A szűk győzelem után először a CDU azt hirdette, hogy „AKK” a pártmunkára összpontosít, Merkel pedig a kormányzatira, viszont pillanatokon belül kiderült, hogy a pártelnök – szövetségi parlamenti mandátum és kormányzati pozíció híján – messze nem tudott a nyilvánosságban olyan hatásosan szerepelni, mint ahogy erre szükség lett volna. Miután Ursula von der Leyen addigi védelmi miniszter az Európai Bizottság élére lépett, kézenfekvő megoldásként „AKK” lett az utódja. Ezzel viszont az a furcsa és felemás helyzet állt elő, hogy a két csúcspolitikus hölgy egyike pártelnökként a másik főnöke, a szövetségi kormányban viszont munkatársa lett – és megfordítva. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen felállás hosszabb ideig nem működhetett megfelelően.

Miután Kramp-Karrenbauer nem tudta saját álláspontját a thüringiai kormányválságban keresztülvinni (lásd a szerzőtől bővebben: *Az új népfront?* című írást a *Magyar Szemle*, új folyam XXIX. évf. 3–4. számában), párton belüli ázsiója gyorsan zuhant. A CDU közismert csúfneve, a „kancellárválasztó egylet”, itt is igaznak bizonyult abban az értelemben, hogy a párt – akár egy farkasfalka – mindig is könnyörtelenül elintézte saját főnökét, ha az nem bizonyult sikeresnek. 2020. február 10-én „AKK” bejelentette, hogy nem akar kancellárjelölt lenni, és a CDU elnökségéről is lemond, noha utódja kiválasztásában komoly szerepet akar vállalni. Ez utóbbi igény szintén gyorsan illúzióknak bizonyult, ráadásul a koronavírus-válság hozzájárult az utód választásának rétestésztaszerű elhúzódásához, mivel a CDU először optimista módon hagyományos, jelenléti pártkongresszust akart szervezni, majd ismételt halasztás után mégis kénytelen volt a digitális kongresszus módszeréhez nyúlni.

Érdeemes mellesleg megjegyezni, hogy „AKK” védelmi miniszterként szemlátomást megtalálta a helyét és elődjénél jóval nagyobb tekintélynek örvend a hadsereg körében. Nem követte el azt az elképesztő és elődje közismert arroganciáján alapuló hibát, hogy a testületnek kollektív módon „tartási problémát” vessen a szemére (abban az értelemben, hogy nem határolódik el kellően szélsőjobboldali jelenségektől), ami nyilvánvalóan nevetséges volt, viszont ahol „AKK” tényleg szélsőjobb aknamunkát észlelt, mint egy különleges alakulat, a „Kommando Spezialkräfte” (KSK) egyik századában, azt teljes joggal határozottan megtorolta a század felosztatásával. Újabb hírek arra utalnak, hogy a problémát még korántsem sikerült véglegesen megoldani, tehát AKK-nak még bőven marad teendője. Február 19-én a *Die Zeit*, majd 20-án a *Der Spiegel* egybehangzóan arról adott hírt, hogy a több vizsgálat ellenére (ez egy katona esetén már fegyelmi és bűnügyi eljáráshoz vezetett) hiányzó nagy mennyiségű lőszer visszaszármaztatására 2020 tavaszán Kreitmayr tábornok, a KSK parancsnoka úgynevezett „amnesztia-dobozokat” állíttatott fel, megszegve a lőszertárolásra és -nyilvántartásra vonatkozó szigorú előírásokat. Az ügy több szempontból is kínos: egyelőre ugyan nincs minisztériumi forrásból megerősítve, hogy Kreitmayr valóban az „amnesztia” szót használta-e, de ha igen, nyilvánvalóan túllépte hatáskörét, ezenkívül – és ez az állítólag precíz Németországban már szinte röhejes – több lőszer került vissza, mint amennyit egyáltalán hiányoltak... Ezzel szemben eredményként könyvelhető el, hogy február 9-én a tervezettnél korábban, de pozitív visszhanggal kiszivárgott egy vitaanyag, amelynek szerzőségét a védelmi miniszter közösen jegyzi a hadsereg főfelügyelőjével (a vezérkari főnök eufemisztikus német megjelölése) és amely a Bundeswehr jövőbeli szerepét tárgyalja a növekvő biztonságpolitikai kihívások kapcsán. Biden új amerikai elnök hangnemben Trumpnál jóval barátságosabb, de tartalmilag változatlanul határozott elvárásai kapcsán elkerülhetetlen lesz a nagyobb (és drágább) német szerepvállalás, és „AKK”-nak e téren bizonyítania kell politikai vezetői képességeit.

A januári digitális pártkongresszuson furcsa *déjà vu* élménye támadhattott a megfigyelőnek. Kramp-Karrenbauer helyett most második neki-futással Armin Laschet ellen indult Friedrich Merz, és majdnem pontosan ugyanolyan szűk finisben vesztett. A képet árnyalja, hogy Merz és Laschet mellett egy harmadik jelölt is indult, és az első fordulóban elismerésre méltó eredménnyel végzett: Norbert Röttgen, a szövetségi parlament külügyi bizottságának elnöke, volt szövetségi környezetvédelmi miniszter. Röttgen barátságos csúfneve 2012-ig „Muttis Klügster”, sza-

bad fordításban „anyu legokosabb fiacskája” volt, arra célozva, hogy afféle politikai csodagyereknek és Merkel kedvencének számított mindaddig, amíg CDU-csúcsjelöltként el nem veszítette az észak-rajna-vesztfáliai tartományi választást, utána azonban nem volt hajlandó elvállalni ott az ellenzéki vezér szerepét. Ráadásul elkövette azt a hibát, hogy választási kampányában megengedett magának néhány poént Merkel kárára, amire „Mutti” érthető módon azzal reagált, hogy a szövetségi kormányon kívül tágasabb... Miután kitették a szűrét, Röttgen összeszedte magát és „átképezve” magát a külpolitikára, józan és hozzáértő szerepléssel gyorsan ismét tekintélyre tett szert. Számolni lehet azzal, hogy Laschet kancellársága esetén komoly szerephez jut a kormányban, nem feltétlenül külügyminiszterként, mert ezt a pozíciót hagyományosan a kisebb koalíciós párt vezetője tölti be, de valószínűleg egy másik „fajsúlyos” minisztérium élén. Ebben szerepet játszik az is, hogy a második választási forduló után, amelyben már csak Laschet és Merz indulhatott, Röttgen azonnal támogatásáról biztosította a győztest. Merz viszont egész hihetetlen politikai szarvashibát követett el: rögtön a választás után felajánlotta Laschetnek (!), hogy elvállalja a szövetségi gazdasági miniszteri pozíciót (!), anélkül, hogy előzetesen megkérdezte volna Merkelt mint kormányfőt, vajon neki mi a véleménye. Merkel azonnal jelezte szóvivőjén keresztül, hogy nem tervez kabinet-átalakítást... Ezen elképesztő hiba után meg lehet kockáztatni azt a prognózist, hogy Merz nem fog többé a nagypolitikában labdába rúgni, annál is inkább, mert nem volt hajlandó elfogadni a felkínált pártelnökségi tagi szerepet – aki ilyen durcásan és minden professzionalitás nélkül reagál vereségére, annak nincs kancellári formátuma, de talán még miniszteri sem. Jelen sorok írójának tippje szerint a „Mittelstands- und Wirtschaftsunion” elnöke, Carsten Linnemann képviselő az, aki Merz eddigi szerepének várható örököse: világosan képviseli a gazdaság érdekeit és nem mulasztja el minduntalan kihangsúlyozni: mielőtt valamit el lehetne osztani, azt előbb meg kell termelni – anélkül, hogy ezzel a szociális felelősséget kétségbe vonná.

Érdekes lesz még, hogy Markus Söder bajor miniszterelnök és CSU-főnök a közeljövőben nyilatkozik-e arról, hogy ő akar-e kancellárjelölt lenni, vagy átengedi Laschetnek a terepet – ennek tisztázására még várni kell egy kicsit. Söder egyelőre kitér a világos állásfoglalás elől, de előbb-utóbb ki kell eresztenie a macskát a zsákból. Eddig két CSU-kancellárjelölt volt, Franz-Josef Strauss és Edmund Stoiber – a Bundestag-választáson előbbi viszonylag egyértelműen, utóbbi szűken veszített, de egyiküknek sem volt könnyű döntés a szilárd bajor hatalmi pozícióból

beszállni az országos küzdelembe. Söder viszonylag biztosan ül a nyeregben Münchenben, noha már neki sincs abszolút többsége, mint amit a CSU történelme során szinte majdnem törvényszerűségként tartott nyilván. Rosszmájú megfigyelők szerint Söder lehetséges országos választási programja egyetlen szóban foglalható össze: Söder. Valóban nem világos, hogy milyen álláspontokat képvisel: néhány éve még hevesen ellenezte Merkel migrációs politikáját és kifejezetten konzervatív profilt igyekezett mutatni, most viszont szinte fuvolázik a zöldek irányába, részben a potenciális koalíciós partner felé kacsintva mézesmázás szavakkal, részben talán azzal a meggondolással, hogy így tud a CSU-nak visszaszerezni olyan, elsősorban nagyvárosi, polgári és értékkonzervatív szavazókat, akik átpártoltak a zöldekhez. Egyelőre úgy tűnik, hogy maguk a zöldek sem tudják még, milyen koalíciót részesítenének előnyben az ősszel esedékes választáson – a jelenlegi közvéleménykutatási eredmények szerint „vörös–vörös–zöld” koalíciónak nincs többsége, értelemszerűen tehát a zöldek számára csak a „feketék” jöhetnek partnerként számításba. A német pártrendszer átrendeződését jelzi, hogy a szocdemek azon ambíciója, mely szerint továbbra is kancellárjelölttel kívánnak fellépni, a „ZDF Politbarometer” január 28-i felmérése szerint 15 százalék körüli támogatottágukat nézve tulajdonképpen illúzió, szemben a zöldek stabil 20 százalékaival. Ugyanezen felmérés szerint, ha vasárnap országos választás lenne, a CDU/CSU 37 százalékkal, az AfD 9 százalékkal, a liberális FDP 6 százalékkal és a Linke (Baloldal) 7 százalékkal számolhatna, míg a töredékpártokra összesen a szavazatok 6 százaléka esne. Figyelembe véve az 5 százalékos parlamenti bejutási határt, jelenleg vagy a CDU/CSU és az SPD, vagy CDU/CSU és Bündnis 90 / Die Grünen (a zöldek) alkothatnának koalíciós kormányt, előbbi esetben szűkebb, utóbbiban kényelmes többséggel.

Végignézve a jelenlegi német politika szereplőgárdáján, a kép nem igazán meggyőző – igazán nagyformátumú politikus eddig nem tűnt fel a horizonton, bár ez még nem jelent semmit: Helmut Kohl a sorsdöntő 1989-es év kezdetén csaknem bukott politikusnak számított, és saját pártja kis híján meg is buktatta, az NDK és az egész addigi szovjet hatalmi szféra válsága során azonban – koalíciós partnerével, a liberális Hans-Dietrich Genscher külügyminiszterrel együtt – a külpolitika egészen magas, csaknem bismarcki szintű művészetére futott fel és lett a német egység atyjává. Ilyesmire azonban ma nemigen lehet számítani. Ha Laschet lényegében Merkel politikáját folytatja, akkor a „business as usual” nem különösebben jövőbe mutató irányával kell számolni. A szocdemek kancellárjelöltje, Olaf Scholz szövetségi pénzügyminiszter a

szolid, de inspiráció nélküli bürokrata iskolapéldájának számít. A párt két társelnöke közül az egyik, Saskia Esken, többnyire olyan baloldali nyilatkozatokkal tündöklök, amelyek inkább elriasztják a potenciális SPD-szavazók hagyományos, munkásosztályi háttérű részét, viszont új szavazókat nem igazán hoznak, mert az amúgyis baloldali választóknak az SPD nélkül is bőven nyílik alternatíva. A másik társelnök, Norbert Walter-Borjans, hosszú ideig Észak-Rajna-Vesztfália pénzügyminisztere, nem éppen számítható a pénzügyi megbízhatóság világbajnokának, miután a tartományi alkotmánybíróság a 2010. és 2011. évek államháztartását túlköltekezés miatt alkotmányellenesnek nyilvánította és 2012-ben megróttta a kormányt a költségvetés túl kései benyújtása és ezzel a tartományi parlament jogainak csorbítása miatt. Nehéz megítélni, hogy a zöldek két társelnöke – Annalena Baerbock és Robert Habeck – milyen pozíciókat képvisel, mert polgári irányban értékonzervatív és piacgazdasági elemekkel operáló, hagyományosan baloldali követőik felé pedig tekintélyelvű, állami beavatkozásokon alapuló környezet- és társadalompolitikát próbálnak mutatni – evidens, hogy a kettőt nehéz összeegyeztetni. A liberális FDP elnöke, Christian Lindner, egyrészt kitűnő szónok, másrészt ellenzéki politikusként nem bizonyult annyira meggyőzőnek, hogy éppen a zöldeknel mutatkozó paternalizmus ellen berzenkedő, de a környezeti politikát fontosnak tartó nagyvárosi, többnyire a „yuppie”-milióhoz sorolható választókat pártjához, az FDP-hez kösse. Emberi számítás szerint a kancellári pozíció tehát Laschet és Söder közt fog eldőlni még az országos választás előtt, de napjaink gyorsan változó „hangulati demokráciájában” váratlan fejleményekkel is kell számolni.

JESZENSZKY GÉZA

ILLYÉS GYULA A SZOVJETUNIÓBAN

Valóságkeresés a díszletek mögött

Baloldal és kommunizmus

A Rákosi-korszakban felnőve számomra könnyű volt különbséget tenni Heinrich Böll bal oldalt dobogó szíve és a baloldali jelszavakkal operáló kommunizmus között. Az 1902-ben született Illyés Gyula a legfogékonyabb életkorban volt tanúja a háború végi összeomlásnak, a forradalmaknak és az ellenforradalomnak, érthető módon lett baloldali, az elnyomottak és üldözöttek pártolója és segítője, majd párizsi emigráns. Miközben azonban számos ifjúkori magyar és francia barátja a kommunizmusban vélte megtalálni a jó és igazságos társadalom receptjét, ő elkerülte ezt a csapdát. 1926-ban hazatért, és a magyar valóság jobbra fordításán kezdett dolgozni. Nem politikusként, hanem íróként és költőként, mert ehhez volt tehetsége és így lett hatása is. Mind ismertebb és elismertebb lett, baloldali, részben kommunista kapcsolatai helyébe a *Nyugat* köre, majd a formálódó népi tábor lépett: Babits mellett Németh László és Zilahy Lajos barátja volt.

Ahogy Hitler és a holokauszt az egész világon jó időre kompromittálta a jobboldaliságot, úgy vált nálunk a baloldaliság az elnyomás és a nyomor szinonimájává Rákosi, majd a Kádár-féle megtorlások idején. Gróh Gáspár a minap fölvetette a kérdést: „törvényszerű volt-e, hogy ez a 19. századi, ábrándos utópizmus erőszakra és rettegésre épülő, tébolyult, működésképtelen, gyilkos diktatúrához vezessen?” Meg is adta a választ: „fogalma sincs a kommunizmusról annak, aki azt hiszi, hogy a baloldaliság volt a lényege. Éppen ellenkezőleg: legfőbb ellenségének mindig is a tényleges baloldal számított: nem működhetek uralma idején valódi szakszervezetek, semmiféle tényleges szabadságjog nem érvényesült. [...] A magyar baloldaliság hagyományát már csak ezért sem szabad megbélyegezni, hanem ki kell szabadítani a kommunista hazugságok szövetségéből. Baloldali útkeresők nélkül ma nem lenne demokrácia Magyarországon. A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül hadd hivatkozzak József Attila, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Tamási Áron, Ferenczy Béni, Bartók Béla nevére is. Azokéra, akiknek szellemisége nélkül sohasem robban ki 1956 forradalma: mert a kommunizmussal szembeni szellemi ellenállásnak az ő baloldaliságuk jelentette a leghatásosabb fegyverét.”¹ Hozzá kell tenni,

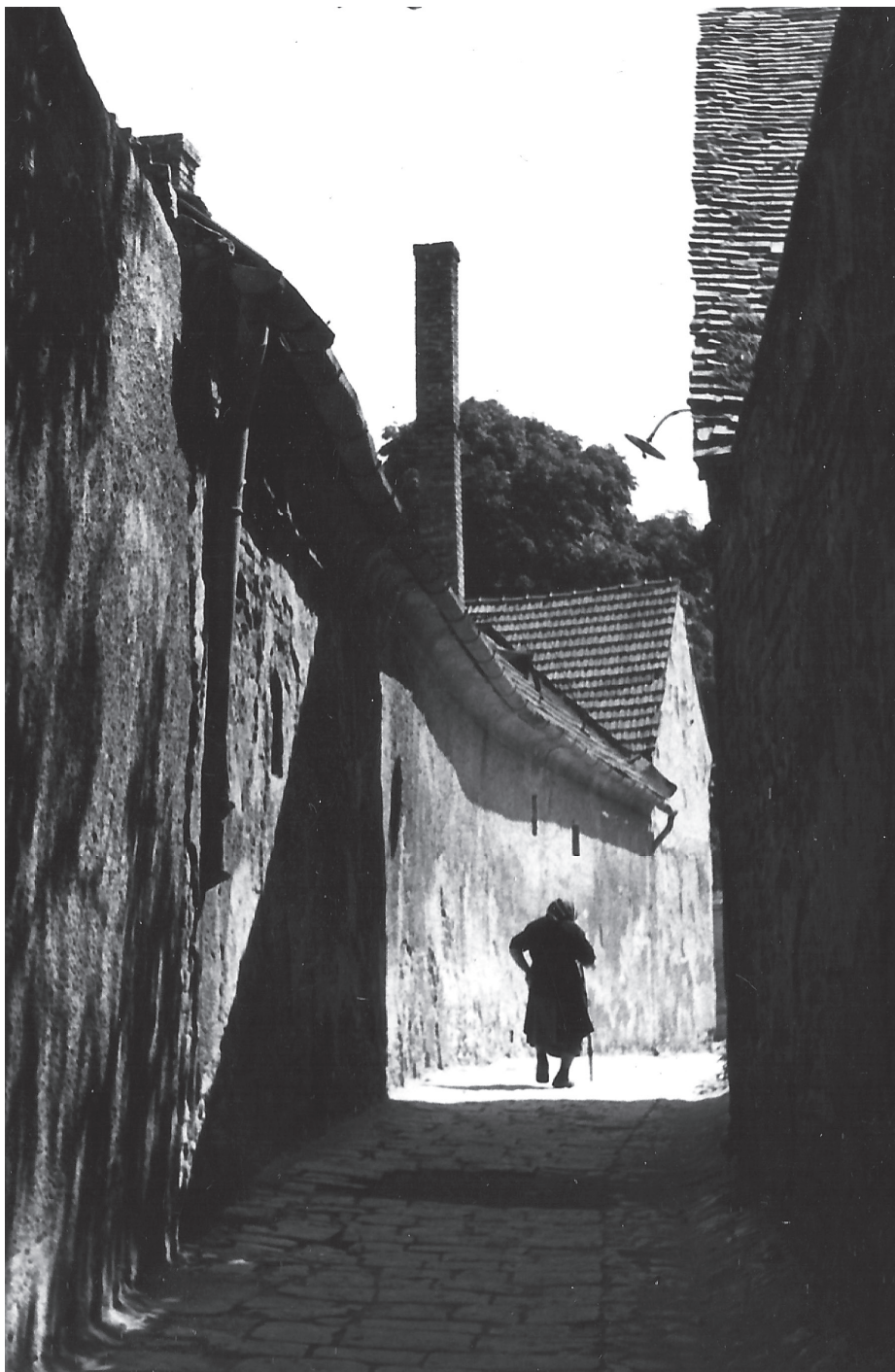
¹ Gróh Gáspár: *Baloldali útkeresőink*. In *Országút*, 2020. szept. 17.

hogy a jobb és bal mint politikai jelző bár a köznapi gyakorlatban használható, nemcsak képlékeny, de szakmai értelemben rendkívül pontatlan is. A Horthy-korszakban baloldalinak minősült a kisgazdapárt is, baloldali volt a Belügyminisztérium szociális osztályát vezető id. Antall József, a nemzeti demagógiában élenjáró nyilasok pedig az Országgyűlésben a szélső balon ültek. Az MDF, majd a belőle kivált MDNP nem nevezte magát sem jobb-, sem baloldalinak, középpárt volt. És persze a Fidesz nyolc éven át a sem bal-, sem jobboldali Liberális Internacionálé tagja volt. A CDU jobboldali? Én úgy tudom, hogy az Alternative für Deutschland tekinti magát annak. Egyszóval a történelemben a baloldal korántsem játszott negatív szerepet. Ez nem mondható el a történelmi jobboldalról. És a legkevésbé sem mondható el a kommunizmusról, annak bármelyik, szovjetorosz, kínai, román, vagy éppen magyar megvalósulásáról.

A nagy fordulat a Szovjetunióban (1929-1934)²

Amikor a bolsevikok világforradalmi reményei az 1920-as évek közepére elenyésztek, a hatalmi harcokból győztesen kikerülő Sztálin meghirdette a „szocializmus egy országban” tételét. A Szovjetunióból ipari és katonai nagyhatalmat hozni létre, hogy az általa képviselt kommunizmus mintája és továbbterjesztésének a bázisa legyen. 1929. áprilisban a XVI. pártkonferencia megindította a Kommunista (bolsevik) Párt második nagy tisztogatási hullámát. Mindazokat eltávolították a vezetésből (de még nem az életből), akik valaha is Sztálin ellen szavaztak, vagy támogattak egy más platformot, így Buharint és Tomszkijt. (Az állandó nemzetközi forradalmi agitációt képviselő Trockijt és Kamenyevet már 1926-ban kizárták a párt Politikai Irodájának tagjai közül, az előbbi száműzték is.) A későbbi kínai Vörös Brigádok előfutáiraiként a megvadított aktivisták tízezreket hurcoltak meg. Ezzel párhuzamosan megindult a tömeges menekülés az országból. (Ez – tragédiájukra – még nem terjedt át a magyar emigránsokra. Igaz, nekik nemigen volt hová menniük.) Az egyház ellen is új kampány indult. A pópák és családtagjaik elveszítették olyan állampolgári jogukat, mint az élelmiszerjegy, jog orvosi ellátásra és lakásra, gyermekeik iskoláztatására. A hétnapos munkarend megszüntetésével eltörölték a vasárnapi ünnepnapot. Meghirdették az első ötéves népgazdasági terv négy év alatti teljesítését. Ennek érdekében is növelték a munkanormákat, munkaversenyeket szerveztek és kitalálták a (csalás

² Az alábbiak döntő mértékben Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó, 2003. Budapest, V. fejezetén alapulnak.

Hazafelé ballagó öregasszony egy szűk turai utcán, 1952 körül (Fotó: Sára Sándor)

révén) rendkívüli teljesítményt produkáló sztahanovista mozgalmat. A városi lakosságnak az erőltetett iparosítással járó viharos növekedése katasztrofális lakáshiányhoz vezetett. Az élelmiszerhiányt jegyrendszerrel próbálták enyhíteni. Jelentős különbségeket vezettek be a bérekben és az azonos cikkek árában. Külön üzletek és éttermek szolgálták a politikai ranglétra magasabb fokain állókat. A tervteljesítés elmaradásáért és az élelmiszerhiányért bűnbakokat kreáltak, halálos ítéleteket hoztak az úgynevezett Iparpárt perében, és egy hasonló pert terveztek a nem létező parasztpárt ellen is. Tudatos kártevés vádjával perek indultak nemcsak az „osztályellenségek” (fehérgárdisták, kulákok), de a mensevikek, műszaki értelmiségiek, sőt a külföldről toborzott szakemberek ellen is. Az elítéltek munkája egyre fontosabb szerepet kapott, félmillió fogoly gépi segítség nélkül vájta ki húsz hónap alatt a Fehér- és a Balti-tenger közötti csatornát. Főként amerikai tervek és szakemberek közreműködésével gigantikus nehézipari műveket, vízierőműveket, új vasútvonalakat építettek – jórészt a régi vezető osztályoktól és az egyháztól elkobzott vagyonokból, valamint a nyersanyagok és az élelmiszerek exportjából, de dollárhamisítással is próbálkoztak.

Megtörtént a mezőgazdaság radikális átalakítása – hatalmas áron, 130 millió paraszt és 320 ezer gazdaság kolhozokba kényszerítésével. A spontán ellenállást brutálisan, fegyveres erővel törték le. (A Kaukázus vidékéről büszkén jelentették, hogy a folyók ezerszámra sodorják a hullákat.) Ahol a katonák megtagadták, hogy a parasztokra lőjenek, őket lötték főbe. A kollektivizálás fölszámolta a földet szerető parasztságot, a kolhozparaszt igyekezett keveset dolgozni, gondolkodás helyett állandóan félt. A következmény: az állatállomány kevesebb mint felére csökkent, az 1932–33-as, részint mesterségesen előidézett éhínség legkevesebb 5–6 millió halottat követelt, miközben az állam segítség helyett az élelmiszerexporttal még növelte is a szenvedést: a kiéheztetés fegyver volt a parasztok elleni polgárháborúban. A népesedési adatok 1932-től nem voltak nyilvánosak, egy az 1970-es években készült becslés szerint 1926 és 1936 között akár 15 millióval is csökkenhetett a lakosság.

Az 1929-ben 50 éves Sztálin (régi harcostársa, Rjutyin szerint „a párt és a forradalom gonosz zsenije”) a politikai hatalom után már a gazdaságot is uralta és a szellemi életet fokozatosan monopolizálta. Marxistából nemzeti kommunistává, valójában orosz nacionalistává vált, aki a régi marxistákat likvidálta, megölette. Átírta az orosz történelmet, a csarnoki uralkodókból az erős államot kiépítő hősöket faragott, az 1917-ben kezdett forradalomból pedig kiradírozta Trockijt – még a fényképekből is. Személyi kultusza 1934 januárjában, a XVII. pártkongresszuson

már irracionális méreteket öltött az 1966 küldött vastapsa közepette. Belőlük a következő kongresszusra mindössze 59 maradt!

Kedvezően alakultak a Szovjetunió nemzetközi kapcsolatai, különösen Mussolinivel és a német konzervatív körökkel. Lengyelországgal 1932-ben megneemtámadási egyezményt kötöttek. (Ez 1939-ben természetesen érvényben volt, de ez kit zavart?) Hitler hatalomra kerülését Sztálin örömmel fogadta, mert a Nyugat-ellenes antikapitalistát látta benne. Az európai kommunistákat mind szorosabb pórázon tartó, Moszkvában székelő KOMINTERN az európai baloldalt, a szociálfasisztának nevezett szociáldemokratákat viszont az első számú ellenségnek nyilvánította. Sztálin kitűnő szövetségesének bizonyult a nyugati értelmiség jelentős része. Ők a világgazdasági válságban a kapitalizmus csődjét látták, miközben a Szovjetunióban nincs munkanélküliség és nő a termelés. Az 1931–33-as iszonyatos éhínségről a világ szinte semmit sem tudott, ekkor nyilatkozta Bernard Shaw: „Soha nem ettem olyan jókat, mint szovjetunióbeli utazásom alatt.” Arthur Koestler is lelkes hangon számolt be 1932–33-as útjáról, hogy röviddel később egészen másként lássa a szovjet birodalmat. A brit Munkáspárt teoretikusai, a Webb házaspár és Harold Laski a jól működő jövőt vélték látni Sztálin országában. Heinrich Mann azt állapította meg, hogy „Sztálin a szellemet jóval többre becsüli, mint a hatalmat”. Kivételt képezett a román Panait Istrati, akit író társai szinte kiközösítettek, amiért leleplezte a szovjet díszletek mögötti valóságot.

Az 1930-as évekre a Marx jóvondölése szerint elhalásra ítélt állam a Szovjetunióban félelmetesen erős lett. Összetartó ereje a likvidálástól való rettegés volt. 1932. augusztusban született meg a törvény a társadalmi tulajdon védelméről, ennek egyetlen szankciója a „vagyonelkobzással járó főbelövés” volt. Ugyanezt tartalmazta az 1934. június 8-án a hazaárulásról hozott törvény; ez a családtagokat is büntette 2-5 év lágerrel vagy száműzetéssel. Az irodalomban megkezdődött a „kulturforradalom,” ennek irányítója az Oroszországi Proletárirók Egyesülete, a RAPP volt. A *Lityeraturnaja Gazeta* megírta, hogy a tömegek nem értik a bonyolult írókat, élmunkásokat kell toborozni, akik majd teljesítik a politikai megrendeléseket. Kampány indult a „forradalmat eláruló” írók „szégyenletes magatartása” ellen, és noha ehhez Majakovszkij is csatlakozott, ezzel nem tudta jóvátenni avantgárd múltját, végül az öngyilkosságba menekült. Ez után nyilvánította őt Sztálin a szovjet korszak legtehetségesebb költőjének. 1932-ben azután a pártfőtitkár egy rendelettel megszüntette az összes irodalmi iskolát és egyesületet, a filozófia és a történelem után az irodalom irányítását is személyesen vette

kézbe. A rendszer író-sztárjává vált Gorkij lelkesen asszisztált ehhez, elítélve a perekben kivégzetteket, köztük korábbi közeli barátait.

Minderről az akkori világ keveset tudott. Magyarországon az 1919-es kommün országát látták a szovjet államban, amire a többség borzadálylyal, egy (csekély) kisebbség pedig rokonszenvvel gondolt. Ebbe az államba a I. Szovjet Írókongresszusra kapott meghívást két magyarországi író, Nagy Lajos (1883–1954) és Illyés Gyula 1934-ben.

Illyés beszámolója

A Magyar Napló kiadásában 2019-ben újra megjelent Illyés Gyula *Oroszország* című útirajza, az út során vezetett naplójegyzeteivel és akkori feleségéhez írott leveleivel kibővítve.³ Az adott korszak megmerevedett magyar társadalmában, a gazdasági válság okozta mélyülő nyomor közepette nagy volt az érdeklődés a radikális társadalmi-politikai kísérlet iránt. Az író tárgyilagos, gondosan kiegyensúlyozott helyzetjelentéssel igyekezett eleget tenni a kíváncsiságnak. Nem írhatott meg mindent. Nemcsak a magyarországi cenzúra és az égetően szükséges szociális reformot elutasító hivatalosság miatt, hanem a maga baloldali reformizmusa (másként fogalmazva: kommunista barátaival való, politikai elképzeléseiktől függetlenül megőrzött szolidaritása) okán sem. „Amennyit elhallgattattak velem még így is a dicsérendőből, ugyanannyit hallgattam el önszántamból a kifogásolandókból” – emlékezett vissza a szerző 1946-ban.

A könyv mai olvasói számára szükséges eligazítást adó két tanulmányban Illyés leánya apja későbbi írásai alapján, Babus Antal irodalomtörténész pedig imponáló filológiai tájékozottsággal mutatja be az Útirajz háttérét. A meghívás szinte bizonyosan Illyés ifjúkori barátjának, Hidas Antalnak (1899–1980), az 1920-as évek közepén Moszkvába emigrált kommunista költőnek volt köszönhető, aki meggyőzte a döntést hozó, akkor még befolyásos Kun Bélát. Illyés elfogadó döntését politikailag az tette lehetővé, hogy 1934. februárjában Magyarország is elismerte a Szovjetuniót, személyesen pedig a kíváncsiság mellett az egykori barátokkal várható találkozás és Zilahy Lajos biztatása játszhatott szerepet. Zilahy lapja, a *Magyarország* példányszámának föllendülését várta az útibeszámolótól, és nem is csalódott, a siker bőven megtérítette az írónak folyósított előleget. Arra viszont Illyés Mária ad magyaráza-

³ Illyés Gyula: *Oroszország. Útirajz / Naplójegyzetek / Levelek*. Magyar Napló, 2019, Budapest

tot, hogyan jelenhetett meg az útirajz előbb napi folytatásokban, majd – a tiltakozások ellenére a cenzúra engedélyével – könyv alakban is.

A műben nem a szovjetország politikatörténet forrását kell keresni, hanem hiteles beszámolót arról, mennyire sokan kerültek az utópia bűvkörébe. Mai szemmel és mai tudásunkkal is izgalmas és élvezetes olvasni – nemcsak az író éles szeme és a stílusa okán –, milyennek látszott 1934-ben a megvalósulóban lévő falanszter. Illyés előítélet-mentesen lépte át az akkori lengyel–szovjet határt, megnézni, valóban új világ épül-e? Nyilván befolyásolta, amiről már szó esett: a korabeli nyugati értelmiség annyi tekintélyes tagjának akkoriban megjelent lelkes hangú beszámolóit. Nem esett azonban bele hibájukba, a hiszékenységekbe és a látást elhomályosító lelkesedésbe. Remek pillanatfölvételt kap az olvasó az építkezési lázban égő Moszkváról és az országot átjáró optimista hangulatról, ami a propaganda sikere volt, mielőtt még a sztálini önkény okozta félelem elnyomta volna azt. Az optimizmus, ami szervezett és spontán beszélgetőpartnereiből áradt, valódi volt, hiszen tagadhatatlanul mozgásban, lendületben volt az ország, látványos volt a fejlődés, a szervezetlenséget pedig ezzel lehetett magyarázni. Illyés a szubjektív kommentárokkal nagyon csínján bánt, de az általa rögzített tények önmagukban is sokat mondtak. A nyugati világban is hangot kapott nehézségek ellenére a szovjet Írószövetségnek az érkező vendégek számára autója, pénze volt bősséggel, megbízható kísérelővel és helyi vendéglátókkal utaztatták őket, luxusszállodai elhelyezést kaptak, ijesztően bőséges ellátással.

Illyést mindezek ellenére nem annyira a rendszer, mint inkább az emberek érdekelték. Tapasztalta, hogy az oroszok hihetetlenül barátságosak, közvetlenek, azonnal meghívják szerény otthonukba, ahol az idegen nyelveket ismerők összejöttek az ő tiszteletére. Több kiemelkedő találkozásról számolt be. Fölkereste a mordvinok klubját, megható, ahogy velük nyelvészkedett, kereste a közös szavakat, zenéjük dunántúli ismert dallamokra emlékeztette. Az új golyóscsapágy-gyárban lelkes és bizakodó munkásokat, szépen berendezett étkezőt és klubszobát talált. De látta a bürokrácia túlélését, sőt terjeszkedését, a kommunizmusban hívó intelligens munkásnak szóvá tette a származás szerinti megkülönböztetést, és nem fogadta el, hogy a bíróságokat az osztályszempontok vezénylik. André Malraux, Paul Nizan és feleségeik, valamint az Írószövetséget később évtizedeken át vezető Fagyjev társaságában tekintette meg a bűnözők „átnevelésére” létrehozott Bolsevo kirakatintézményét, ahol a korábbi bűnözők megtérve példamutató és dolgozó polgárokká változnak. Látott tetszetős megoldásokat, de ott és máshol is fölöttébb kérdései kommunista szempontból „ellenforradalmi” szemléletről tanúskodtak.

*Idős parasztember, Tura, 1952 körül
(Fotó: Sára Sándor)*

A mindenre kíváncsi vendéget úgy informálták, hogy a Szovjetunióban a prostitúció megszűnt, mert mindenki kap munkát, és a szexuális vágyak kielégítése házasság nélkül is egyszerű. Könnyű a házasodás és a válás is. A homoszexualitásért azonban háromévi börtön jár. Megjegyezte, hogy a szovjetrendszer ellenségei már nem a cárok Péter Pál erődjének pincéiben, hanem az északi tundrán raboskodnak.

Bíráló megjegyzés nélkül is megütközést kelthetett az akkori olvasókban, hogy az árak meny-

nyire eltérőek voltak a lakosság különböző kategóriái számára. Leningrádban fölfedezte az 1849-ben zsákmányolt magyar zászlókat. Az útirajzban rendszeresen visszatér a sok csavargó, az utcán élő és kolduló gyermek megrázó ábrázolása. „Kulákok gyerekei” – magyarázzák neki, de Illyés utalása félreérthetetlenül a tömegek halálát és városokba menekülését okozó éhínségre vonatkozik. Ez sem igényelt kommentárt, ahogy a sok romos, bezárt, más funkciót kapott templom képe, és az egyik megmaradtban felkeresett pópából áradó reménytelenség sem.

A falvak és puszták népét jól ismerő író ukrainai útja során főként a földek állapotát és a házak külsejét figyelte. Láta a kifogástalanul művelt mintagazdaságokat és a hatalmas parlagföldeket is. Korrekt módon leírta, amit mondtak neki arról, hogy a kulákok kis kapitalistaként viselkedtek, hogy a termények elrejtésével, állataik leölésével megfojtással fenyegették a szovjetrendszert, a kolhozba kényszerülve pedig szabotáltak, gyújtogattak. A meglátogatott mezőgazdasági gépgyárról, annak szociális és kulturális intézményeiről, Zernográdról, a sztyeppét föltörő és gépekben dúskáló szovhozról idilli képet mutattak be a vendégeknek. Harkov után a Dnyeper monumentális vízierőművét és mellette egy racionálisan épült várost, munkáslakásokat kerestek föl. Munkásújságírókkal is találkoztak, akik mind verselnek és lelkes kommunisták. Szocialista-realista alkotásaikkal segítik a termelést, büszkélkedtek. Az öntudatos és dogmatikus fiatal kommunisták szerint érdemes vállalni az időleges nélkülözést a jobb jövő érdekében. Illyés nem azonosul azzal, amit mondanak neki, és nem is vitázik vele. Jónéhányszor utal azonban a megtévesztés potyemkini hagyományára, anélkül, hogy látványosan kifejezné kétségeit a neki mutatott valóság hitelessége iránt.

Még a lenini időszak maradványa volt, hogy a nem orosz népek, köztük az Illyést nagyon érdeklő finnugor népek nyelvének és kultúrájának a megerősítését támogatták. Leningrádból postán hazaküldött 14 kiló nyomtatványt a kis finnugor népek kiadványaiból az MTA számára, hét csomagban. Egy sem érkezett meg. Ki kobozta el? Sosem tudjuk meg. A lenini nemzetiségi politika illusztrációjaként a Krímben egy tatár falut mutattak meg neki, ahol kétnyelvűséggel, két ábécé használatával találkozott.

Benyomásait Moszkvában úgy összegezte, hogy hiányzik a testvériesség és az udvariasság, az egyenlőség helyett privilégiumok alakultak ki. Az volt a válasz, hogy az egyenlősi nem vált be, a jó munkát érdemes megfizetni. De a nagy vagyoni különbségek el fognak tűnni, a 2. öt éves terv végére osztály nélküli társadalom jön létre. Minden kritikáját azzal utasították el, hogy értse meg, honnan indultak, mi volt itt régen. Most „az egész ország egy nagy erjedés”, jöjjön vissza három év múlva. Ha visszamegy, akkor 1937-ben azzal szembesül, hogy hány régi ismerőse tűnt el, mert vagy kivégezték, vagy a Gulagon várja a megváltó halált!

A művészetről és az irodalomról szóló fejezet – az útirajz többi részével ellentétben – nem annyira leíró, mint értékelő, Illyés találó kommentárjaival. A filmekről megállapította, hogy „nem oly jók, mint a hírük.” Meglepte, hogy a közönség a vetítés közben adott hangot érzelmeinek, utána pedig élénk érdeklődéssel fogadta egy helyi költő szavát. Így találkozott a nép az irodalommal. Megállapította, hogy rengeteg az író, rengeteget írnak, úgy mond szabadon, csak magát a szovjetrendszert nem bírálhatják. Szinte mindent kiadnak, „bámulatosan jól díjazták”, és nagy tisztelet övezi az írókat, akik között sok tehetségtelen is alkot. A faliújságok, gyári, munkahelyi lapok is fórumokat biztosítanak sok írónak és olvasónak. Illyés találkozott Paszternákkal is, megérezte kiemelkedő kvalitását és megtiszteltetésnek tekintette két beszélgetésüket.

Az út utolsó állomása a még élő Gorkij nevére átkeresztelt Nyizsnyij Novgorod volt. Ez „az igazi Oroszország”, mondták Illyésnek, aki egyetértett, noha a városban és környékén sok nem orosz, főként finnugor nép is élt. Itt megtekintette a párt tagrevíziós eljárását – a részletes beszámoló megint önmagáért beszélt. A Volga, az Oka és a táj plasztikus leírása zárta a soha el nem készült falanszterről szóló beszámolót, amit olyan kiváló kortársak fogadtak értő elismeréssel, mint Szerb Antal és Radnóti Miklós.

A nyilvánosságot először kapó naplójegyzetek alapján készült el folytatásokban a könyv. Ezek a precíz feljegyzések viszont forrásértékűek, köszönhetően Babus Antal és Horváth István rendkívül alapos, informatív jegyzeteinek is. A sok fénykép, amiknek egy részét a szerző

készítette, remekül egészíti ki a szöveget, s mutatja be, hogyan nézett ki az átépülőben lévő hatalmas és rejtélyes ország.

Ami kimaradt és ami benne van

Babus Antal kitűnő kísérő tanulmányában írja: „Az Oroszország olvasójának aligha jutna eszébe, hogy Illyés magyar emigránsokkal is találkozott a Szovjetunióban. Pedig a most először megjelenő naplójegyzetek, az *Oroszország* kézirata, és későbbi emlékezései is azt bizonyítják, hogy moszkvai tartózkodása első tíz napjának délutánjai és éjszakái szinte egyébből sem álltak, mint baráti találkozók és beszélgetésekből.”⁴ A partnerek neve a fiatalabb olvasóknak semmit sem mond, az én nemzedékem viszont még az iskolában tananyagként találkozott Zalka Mátéval, a spanyol polgárháborúban harc közben elesett Lukács tábornokkal, és az azóta jórészt elfeledett kommunista írókkal, mint Hidas Antal, Barta Sándor, Illés Béla, Komját Aladár és Gábor Andor, de a szobrász Ferenczy Bénivel is. Nagy érdeme a szerkesztőknek, kiemelten a szerző leányának, Illyés Máriának, hogy az ezeken elhangzottakat Illyés más, zömmel 1945 utáni írásai és más szerzők emlékezései és tanulmányai alapján hitelesen rekonstruálták. Ezek között tartalmilag és pszichológiailag is kiemelkedik két találkozója Kun Bélával, aki nemcsak a Tanácsköztársaság vezetője volt, de azt követően az oroszországi polgárháborúban több tízezer fogoly és tatár kivégzéséért is ő felelt. Erről valamit Illyés is hallhatott, azért is lepte meg, hogy a rá jellemző félig komoly, félig ironikus „Mit üzen a magyar proletariátusnak?” kérdésre az megállíthatatlan zokogásban tört ki.

A könyv kapcsán megkerülhetetlen a kérdés, megtévesztették-e a jóhiszemű és a szovjet kísérlettel érthetően rokonszenvező író vendéglátói, eltitkolva a mind súlyosabb elnyomást, vagy Illyés képes volt a kétségtelen pozitívumok mellett az általa is bőven észlelt árnyoldalakra, sőt nyomasztó jelenségekre is rámutatni anélkül, hogy a korabeli magyar nyilvánosságban uralkodó támadásokhoz szállított volna érveket?

Elsősorban maga az útirajz, és Babus azzal kapcsolatos kutatásai bizonyítják, hogy ezt a feladatot sikeresen oldotta meg. Még jóval a nagy perek előtt természetesen nem leplezhette le a sztálinizmus mérhetetlen bűneit, de arra is vigyáznia kellett, hogy ne sodorja bajba ismerőseit, a magyar emigránsokat, akikkel ugyan sokat beszélgetett, de azok még –

⁴ Babus Antal: *Egy józan poéta a szovjetek országában*. Illyés: Oroszország, 2019, 425-469.

vagy már – nem merték vele megosztani romló közérzetüket. A régi barát, Hidas, inkább elmenekült a találkozás elől. Az értő olvasó érezhette, Illyés fenntartásait, az általa adott kép korántsem olyan ragyogó, mint amit számos nyugati beszámoló, köztük a többszöri francia miniszterelnök, Eduard Herriot kínál. (Illyés útirajzának alapos tartalmi bemutatása mellett a Szovjetunióról rajzolt képéről is tárgyilagos értékelést ad Hammerstein Judit tanulmánya, majd doktori disszertációja.⁵)

A cikksorozat, majd a könyv széleskörű figyelmet és a jobboldali sajtót leszámítva igen kedvező visszhangot váltott ki, erről is beszámol Hammerstein disszertációja. Seres Attila pedig egy forrásközlés bevezetőjében megírta, hogy „Az Oroszország cikksorozat könnyed, olvasmányos, riportszerű stílusa hozzájárult ahhoz, hogy többen felfigyeljenek a nem mindennapi, a szenzáció izgalmát sem nélkülöző utazásra. Ennek köszönhető, hogy különféle felkéréseknek eleget téve, felolvasóesteken és előadásokon [Illyés] maga is igyekezett megismertetni minél szélesebb közönséggel a Szovjetunióban szerzett, méltán nagy érdeklődésre számot tartó tapasztalatait. Egy élménybeszámoló tartására kérte fel a Magyar Cobden Szövetség is. Az 1922-ben alapított, döntően szabadelvű értelmiségieket tömörítő társadalmi szervezet Richard Cobden 19. századi angol közgazdászról és politikusról kapta a nevét, és ebben az időben fő céljának a béke és a leszerelés ügyének népszerűsítését tartotta. Illyés előadására nemcsak »kommunista intellektuelek« voltak kíváncsiak, hanem az illegális kommunista mozgalom ellenőrzésére hivatott Budapesti Rendőr Főkapitányság Politikai Nyomozó osztálya is. A nyomozóhatóság nyilván azzal a gyanúval élt, hogy Illyés *Az orosz élet közelről* című előadását valójában a szovjet állam vívmányainak bemutatásán keresztül a baloldali eszmék propagálására fogja felhasználni, és ezzel újabb lökést ad az illegális szerveződés megerősítéséhez.”⁶ Nagyon tévedtek, ahogy egy nyomozói jelentésből kiderül.

„A Budapesti Rendőr Főkapitányság nyomozójának, Szalay Mártonnak a jelentése Illyés Gyula előadásáról a Szovjetunióban tett útjáról
A Magyar Királyi Állami Rendőrség
Budapesti Főkapitánysága

Jelentés 1934. október 27-én

⁵ Hammerstein Judit: *Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban*. In *Egyenlítő*. Társadalomkritikai és kulturális folyóirat, V. évf. 2007/4. 35–40; 2007/5. 40–44. Uő: André Gide, Illyés Gyula és Nagy Lajos Szovjetunió-kritikája. In *Oroszország magyar szemmel. Magyar írók Oroszország / Szovjetunió-tapasztalata az 1920–30-as években megjelent útirajzok tükrében*. Doktori disszertáció, Budapest, 2020. 225–248. http://real-phd.mtak.hu/902/1/Hammerstein_Judit_Doktori_watermark.pdf

⁶ Seres Attila: *Illyés Gyula a budapesti szovjet követségen 1935-ben*. In *Archív Net*, 5. évf. (2005) 3. szám. https://archivnet.hu/diplomacia/illyes_gyula_a_budapesti_szovjet_kovetsegen_1935ben.html

Tisztelettel jelentem, hogy a Magyar Cobden Szövetség előadása folyó hó 26-án este 7 óra 20 perctől 8 óra 40 percig tartott az V. Mária Valéria utca 12. sz. alatti Pesti Lloyd Társulat helyiségében.

Az előadást Halasi Fischer Ödön, a fenti szövetség elnöke nyitotta meg, majd Illyés Gyula író, a folyó évi Oroszországban (Moszkvában) megtartott írókongresszuson, és az Oroszországban két hónapi tartózkodása alatti időben történt tapasztalatairól felolvasást tartott. Felolvasásában az orosz állapotokat említette meg, hogy mi történik az utcán, a gyárakban, a színházakban, az állami hivatalokban és a magánéletben. Felolvasása szerint az orosz szovjet állapotok a legrosszabbak, amit szívesen le sem lehet írni.

Az előadáson körülbelül 400-500 egyén vett részt, és megfigyelésem során arról győződtem meg, hogy a hallgató közönségnek kb. 10 %-a fiatalok, 18-20-23 év körüli fiatal intellektuelekből állt (kommunista egyéneknek néztek ki, sőt egyet fel is ismertem). Ezen egyének már előadás közben csendesesen eltávoztak a helyiségből. A látottak szerint nem tetszett nekik az előadás, amennyiben a fenti író semmi jót nem mondott az orosz állapotokról.”⁷

E jelentés fényében szinte megmagyarázhatatlan (valamint Seres, Hammerstein és saját értékelésemmel ellentétes) annak a valódi nevét eltitkoló szerzőnek a véleménye, aki szerint az 1935-ben megjelent, majd 1966 után 1974-ben is kiadott útirajz „émelyítő baloldali leírás Sztálin birodalmáról [...] az államhatalom ellen kialakult 80-as években aktív magyar értelmiségi körök által ikonikussá avatott Illyés” tollából.⁸ Semmi nem igazolja, hogy Illyés „éltette Sztálint és birodalmát [...] hozsánázással fűszerezi az amúgy tényleg érzékletes és helyenként kritikus hangokat is felvonultató útirajzát.”

Elolvasva az *Oroszországot*, egyértelmű, hogy Illyésnek a szovjet történelem tragikus fordulópontján szerzett tapasztalatai alapján gondos mérlegeléssel megírt, az itthon valójában ismeretlen országról szóló útirajza jóval árnyaltabb képet adott, mint a legtöbb, abban az időben Nyugaton született könyv és más beszámoló. A magyar író egykorú és őszinte, az ellentétes elvárásoktól nem befolyásolt, szóban, nagy létszámú közönség előtt elmondott véleményét az idézett titkosszolgálati jelentés hitelesen rögzítette. Az 1935-ben megjelent útibeszámoló időtálló, megjelentetésért köszönet illeti a kiadót és a szerkesztőket.

⁷ Uo. Gépelt eredeti. MOL K 149 (PTI 651/2. f.) 33. d., 1934-4-9279. alsz., 9504/1934. sz.

⁸ http://konyvkultura.kello.hu/kritika/2020/04/illyes_orszag

1% METAFIZIKA

EÖTVÖS JÓZSEF

A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLAMRA (részlet)

Midőn Pizarro az inkák országát meghódítá, három részre osztva találta azt: a nap, az inkák és a nép számára.

A nap birtoka a templomok, a pompás kultusz s a számos papság fenntartására vala szentelve; a másik rész a királyi ház és rokonai s a kormány szükségére; a harmadikat fejenként oszták ki a nép között.

Huszonnégy éves korában minden peruinak nőül kelle vennie egy tizenennyolc éves leányt. A község vagy kerület, melyben lakott, ez alkalommal lakot jelölt ki számára. Egyszersmind az ő és neje tartására elegendő földet mutattak ki neki, melyhez minden született gyermek részére adatott némi pótlék. A föld felosztása évenként újra ment véghez, s a földművelő birtoka családjának száma szerint apadt vagy szaporodott.

Az egész földet a nép művelte. Először a nap birtokát; aztán az aggok, betegek, árvák és a tetteleg szolgálatban lévő katonák: szóval a községbeliek azon részének földeit, kik e foglalkozást maguk nem végezhették. Ha ez megtörtént, mindenki saját számára dolgozott. Utoljára művelék az inka földeit.

Hasonló rendszert követtek az iparúzésben. Minden lámanyáj a nap és az inka kizárólagos tulajdonául tekintetett. Az országban szétszórva pásztorok őrizetére bízáték, koronként megnyíraték, s a gyapjú közraktárakba hordatott, és minden család kapott házi szükségére elegendő gyapjút, mi a nőknek adatott át megfonni és megszőni. Ha ez elkészült, minden házban az inka számára fontak és szőttek. Az állam részére szükséges kelme mennyiségét és minőségét az ország fővárosában határozzák meg, aminek megtörténtével a munka a tartományok közt kiosztatott.

Különösen e célra rendelt hivatalnokok ügyeltek fel a gyapjú kiosztására, s vigyáztak, hogy a különböző munka az arra legalkalmasabb kezek által készíttessék. Időről időre elmentek a házakhoz, s utánanéztek, hogy a munkát lelkiismeretesen végezzék. E felügyelet nem csupán azon munkákra szorítkozott, melyek az inka számára készültek, hanem

azokra is kiterjedt, melyek az egyesek házi szükségére voltak készítve, nehogy a nyersanyag, melyet saját használatára kapott mindenki, elrontassék, s valaki nélkülözni találja a szükséges öltözetet. Ily munkák körül az ötéves gyermektől a vén matrónáig a ház egész női része foglalkozott. Az elaggott és beteg embereken kívül senki sem eheté henyélt kenyerét. A henyeség büntett volt, melyet szigorúan fenytettek.

Hasonló eljárás volt szokásban a kormány egyéb szükségére nézve. Az ország minden bányája az inka tulajdona volt. Kizárólag számára mívelék azokat oly emberek, kik e munkában jártasak voltak, s e végre azon kerületből választatának, hol a bányák voltak. Minden, az alsó osztályhoz tartozó perui földmívelő volt, s tartozott magáról gondoskodni földeinek megmívelése által. Kevesebben műszaki ismeretekre tanítottak, s néhányan azon finomabb iparcikkokkal foglalkoztak, melyek az inka és udvarának fényűzésére szükségesek voltak. A munkát e végre rendelt biztosok oszták fel.

A termékek és kézművek egy részét a fővárosba vitték az udvar használatára; a többi raktárakba, milyenek az ország különböző részeiben nagy számmal voltak. Ez szolgált az ország szükségének fedezésére. A takarékos kezelés mellett fennmaradt készlet más osztályú tárukba hordatott, terméketlen évek vagy oly egyének számára, kiket betegség, vénség vagy más szerencsétlenség akadályozott a magukról gondoskodásban. Ily intézkedések mellett Peruban lehetetlenné volt téve a pauperizmus. Senki sem szegényedhetett el, de nem is gazdagodhatott meg. A perui nép egy körben forgott, hol rendezve volt minden, s az emberi ösztönök és szenvedélyek előtt el vala zárva minden tér.

Annak, hogy e rendszer mellett az ország anyagilag fejlődött, bizonyítványául szolgálnak azon nagy utak, melyeknek nyomai ma is bámulattal töltik el az utazót. Ez utak hosszában szállodák voltak az inka és udvara, úgyszintén a hivatalos utazók számára. Más utazók Peruban nem voltak. Minden öt mérföldnyire kis házakat építenek azon futárok számára, kik – posta gyanánt – továbbszállíták a kormány rendeleteit.

Szükségtelen részletesebb leírásába bocsátkozni azon intézményeknek, melyek ez alapelveknek a perui államban alkalmazását lehetővé tévék. Prescott – egykorú források után dolgozott – története Peru meghódításáról mindenki által megolvasható; belőle a legrészletesebb tudomást lehet meríteni mindezekről, s mindenki meggyőződhetik, miszerint Peru ez intézményekkel s azok által – legalább szomszédaihoz képest – nemcsak magas fokára emelkedett a jólétnek és míveltségnek, hanem hatalmát más népek fölött is messze kiterjeszté. A mondottak eléggé bizonyítják e helyen, hogy azon alapelvek, melyeken a kommunizmus

alapszik – tudniillik az egyének teljes alárendelése az állam alá, s ezzel egybekötve minden egyéni tulajdon megszüntetése –, nagy államokban is gyakorlatilag fennállhatnak. Kétségtelenül oly nagy despotizmus volt az ár, melyen Peru lakói az anyagi jólétet megvásárlák, minőre alig mutathat példát a történet. Annak, ki az egész államszerkezetet fenntartá, korlátlan hatalommal kelle bírnia, úgyhogy Atahualpa inka elmondhatá Pizarrónak, miszerint akarata ellenére még a madarak sem mernek Peruban repülni, s a közbiztonság úgy kívánta, hogy a szellemi fejlődés szoros korlátok közé szoríttassék. Mindez azonban nem bizonyítja, hogy a kommunizmus egyáltalában lehetetlen, hanem csak azt, hogy nem állhat fönn abszolutizmus nélkül, s igazságtalan volna a kommunisták iránt, aki azt hinné, hogy ezek maguk át nem látják rendszerüknek ezen szükséges eredményét; hiszen, hogy megelőzzék a veszélyeket, melyek az egyének nem egyenlő képességéből az egyenlőségre nézve származhatnának, az egyesek nevelését s tevékenységét feltétlenül alárendelik az államnak.

Nemcsak a kommunista iskolák nevezetesebb hirdetői, hanem azok is, kik utópiák szerkesztésével foglalkoztak, szükségesnek tartottak oly hatalmat, melyet mindenhatósággal ruháznak fel, hogy a dolgoknak isteni rendét lehetővé tegye az emberek közt. Gyakorlatilag csak kevésé lényeges a különbség, hogy a kommunizmus nézete szerint e hatalomnak az egyesek szabad választásából kell kifolyni: mert, ahol egyéb szabadság nem hagyatott a népnek, a választási jog maga sem hosszas életű, s a kommunista Franciaország például szintoly könnyen le fog róla mondani, mint a respublikai, midőn Napóleont tíz évre s aztán egész életére konzullá s végre császárrá választotta. Hiszen a szabad választási jog is a szabad verseny elvén alapul, s nem lehet semmit ez ellen mondani, amit a másik ellen állítani szintén nem lehetne. Azon rendszer mellett, melynek legfőbb, sőt egyedüli célja az egyenlőség megalapítása, s oly szervezet létesítése, mely mindent kizár, ami versenyt szül: – ily rendszer mellett, mondom, mint lehetne ragaszkodni oly intézményhez, mely mind a két kitűzött céllal nyílt ellentétben áll?

A kommunizmusban éppen nem azon egyes javaslatok teszik a lényegét, melyek ellen annyi élccel és tudományossággal szoktak sorompóba szállani. Miként Cabet, kommunista hitvallomásában, a család fenntartása mellett nyilatkozik, míg mások azt a teljes egyenlőség rendszerével s minden élvre engedett jogával összeférhetlennek tartják: úgy alig van a kommunizmus tanai közt egyetlenegy is, mely körül a legfelőtlőbb véleménykülönbség nem mutatkoznék (1). A lényeg, mire nézve a kommunizmus minden követője egyetért, abban áll, *miszerint az állam céljául a teljes egyenlőséget, s eszközül e célja az egyén föltétlen alárendelését az*

államnak tekintik. S miután az egyén teljes alávetése az állam hatalmának csak úgy lehetséges, ha az államot korlátlan hatalommal ruházzuk fel, és mivel az általános egyenlőség elvét akkor lehet leginkább megközelíteni, ha az alól csupán egy személy van kivéve, következik: hogy a despotizmus nemcsak ellentétben nincs a kommunizmus elveivel, sőt szükséges eredménye ennek, s oly forma, melynek elvei annak leginkább megfelelnek.

Nem a kommunista elvek győzelme, hanem csupán az lehetlen, hogy ezen elveket valaha más valósítsa, mint az abszolutizmus. *S azért a kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend.*

S viszont ha azon pártokra fordítjuk figyelmünket, melyek e veszélyek ellenében a társadalom megmentése körül fáradoznak: látni fogjuk, hogy ezek is, ha a küzdőteret diadalmasan meg akarják állani, oly eszközökhöz kénytelenek folyamodni, melyek – hacsak e részben a történet régi tapasztalatai nem csálnak – szintúgy – az abszolutizmus megalapításához vezetnek.

(Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* Magyar Helikon, 1981, Budapest, 392–394.)

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA

AZ ÍV MEGVAN

Könyv a fotóművész Sára Sándorról

A Magyar Művészeti Akadémia kiadója hiánypótló tevékenységet folytat, amikor filmes és fotós életművek feldolgozására, illetve meg nem valósult forgatókönyvek kiadására is vállalkozik köteteiben. Alig néhány év alatt tucatnyinál több színvonalas, az életműveket elemző kötet jelent meg többek között Fábri Zoltánról, Kósa Ferencről, Szőcs Istvánról, a Gulyás testvérekről. Műfajilag szerencsére sokszínűek a kötetek, Bódy Gábor *Egybegyűjtött filmművészeti írások* 2. című kötete tartalmazza például két ikonikus filmjének, a *Psychének*, illetve *A kutya éji dalának* forgatókönyvét és a hozzájuk kapcsolódó írásokat, jegyzeteket. Különlegesen fontos könyv, filmtörténeti dokumentáció Szekfű András háromrészesre tervezett – kettő már megjelent – interjúkötete, az *Így filmeztünk*, amelyben a rendezők mellett a filmgyártás bonyolult struktúrájának szinte valamennyi vezető személyiségét megszólaltatja, gyártásvezetőtől filmfőigazgatóig, több évtizedet átfogva. Ezekben a beszélgetésekben feltárul egy az avatatlanok előtt rejtett birodalom, és fény derül olykor különös gazdasági, politikai érdekekre, személyi összefonódásokra, vonzásokra és taszításokra, persze nem pletykaszinten, hanem már-már egy rendszerelemző szemével. Úgy látszik, mégis volt könyv az asztalfiókban (amelyeket annyira vártunk a rendszerváltás után), hiszen Szekfű interjúinak nagy része készülésekor – főleg a hetvenes években – nem jelenhetett meg.

A *Láthatatlan filmtörténet* című sorozatban ez idáig Dobai Péter, Sára Sándor, Kardos István filmmé nem varázsolt forgatókönyveit olvashattuk. A fotóesztétikát, elméletet olyan életművek bemutatása jelzi, mint Benkő Imre, Haris László.

Sára Sándorról, a 20. század magyar film- és fotóművészetének egyik legnagyobb alakjáról már a második kötetet jelentette meg a kiadó, most elsősorban a fotóművészre fókuszálva. Használati szempontból inkább egy gyönyörű albumnak tekinthetjük a könyvet, hisz több mint 200, javarészt eddig nem publikált Sára-fotót tartalmaz, Kincses Károly fotótörténésznek a rendező fotós életművét elemző nagyívű tanulmányával. S a szerző sejteti, hogy mindez, ami itt és a korábbi két albumban illetve kiállításokon látható volt, csak a jéghegy csúcsa. Becslések szerint Sára fotózott anyagának egyelőre mintegy harmada került napvilágra. Emellett több mint száz werkfotót és társadalmi vagy magáneseeményeken készült képet is találunk. Számos Sára-portré is helyet kap a kötetben, B. Müller Magda mellett főleg Inkey Alice felvételei, sőt ismeretlenek képei is.

„Jegyezz békekölcsönt!” – Budapest, 1953 körül (Fotó: Sára Sándor)

Kincses Károly elsősorban a fotós és az operatőr szükségképpen azonos látásmódjára hívja fel a figyelmet, arra, hogy munkáiban két képtípus dominál: a közeli portré és a nagytotálban ábrázolt táj. Ennek gyökere lehet az, hogy az ötvenes évek közepén, mikor Sára főiskolára járt, a lehetőségek szűkösége miatt az első két évben még csak fotóztak a hallgatók. Ráadásul Sára ösztönös, istenáldotta tehetség a fényképezésben, hiszen már legkorábbi, Turán készített fotói között is van nem egy zseniális. „[...] kísértetiesen ugyanaz a látásmód, érzékeny kompozíciós biztonság, a fekete-fehér és a szürke arányainak mesteri keverése jellemzi legkorábbi turai képeinek egyikét (1953), mint a világ talán leghíresebb fotóművészeinek, W. Egon Smith-nek *The walk to paradise Garden* című, 1946-ban készült fotóját” – írja Kincses. A kor és a körülmények ismeretében szinte kizárt, hogy Sára ismerhette a képet.

Mindenesetre már a főiskolán kizsúrízték műveit egy kiállításról, hiszen sem az általa készített, sorsokat megfogalmazó szociofotók, sem kísérletező képei nem illettek a szocialista emberről hirdetett demagógiába. Emiatt vagy sem, de Sára nem nagyon törte magát, hogy kiállításokon szerepeljen. Később, amikor már ismertté lett fotóművészeti tevékenysége, kiállítások tucatján szerepeltek indiai képei, minden más tematikát háttérbe szorítva. Szociofotók ezek is a javából, de a keleti világ és a színes nyersanyag hajlamos egzotikumként láttatni őket. Különös, hogy a nyugati utazásokon készült fotókon alig szerepel ember, portré pedig végképp nem. Nem gondolom, hogy az emberi arc Finnországban vagy Olaszországban kevésbé lenne sorslenyomat – például az individualizmusa –, talán a személyiségi jogok miatt zárkóznak el az emberek. Sára közismert makacssága, érzékenysége, eltökéltsége nem volt mindig jó tanácsadó. Hat évig (!) nem fotózott, mert Spanyolországban ellopták a fényképezőgépét.

Hogy a nagyon jelentős, önmagában is kerek egész fotós életmű miért maradt árnyékban a rendező életében, annak számos okára rámutat a kutató. Az biztos, hogy nem jelentett elég kihívást a filmezéshez képest. A fotónak azonban mindig maradt hely az életében, akkor is, amikor a filmezésből már kiszorult. 2009-ben mondta, amikor interjút készítettem vele a Filmvilágnak: „És mindig van nálam egy fényképezőgép. Bevallom, bár ezt a profik nem szeretik, hogy ez egy ilyen pici, digitális masina. Nem azt mondom, hogy ugyanolyan jó minőségű képeket lehet vele készíteni, mintha az ember filmre dolgozna, de azért lehet. És vagy a vadászat alkalmával vagy jártamban-keltemben, egy-egy képet elkattintok. A képek még érdekelnek. De ahhoz is utazni kéne, menni kéne, mint ahogy az indiai képek mutatják. Vagy olyan jellegű filmet csinálnék, ahol a képek, a táj a főszereplő. Volt a kép, lett a film, és most megint maradt a kép. Az ív megvan.”

A lenyűgöző vagy sokszor szívszorító, de a Sára-életművet mindenképp egyben felidéző, láttató képek serege s az ebben módszeresen kalauzolni képes tanulmány teszi-e, vagy az, hogy az album mérete, súlya is inkább lapozgatásra, szemlélődésre csábít, de a könyvben szereplő tanulmányok bizony háttérbe szorulnak. Evidencia Gelencsér Gábor írása, miszerint Sára Sándor nemcsak a magyar filmtörténetnek, de a magyar filmkultúrának is alapembere. Több-

Három gyerek a Duna-parton, a romos Erzsébet-híd mellett, 1953 körül (Fotó: Sára Sándor)

dimenziós tevékenységének köszönhető páratlan tekintélye, rendkívüli elismertsége. No meg személyisége hajlíthatatlan integritásának. Több kötetben is méltatták már Sára múlthatatlan érdemeit a Duna Televízió vezetésében. Bakos Edit a *Sára 80*-ban például, ha kisebb terjedelemben is, mint most. Igaz, a Duna Televíziót mint a közszolgálati televíziózás páratlan etalonját nem lehet elég-szer emlegetni, s Bakos Editnél, aki Sára jobbkeze volt a Duna TV-ben, kevesen láttak jobban bele az intézmény működésébe.

Pörös Géza a rendező dokumentumfilmjeiről írott *Nehézsorsúak* című tanulmánya képes átfogni és érdemben elemezni Sára monumentális dokumentumfilmes életművét a *Cigányoktól* az utolsó filméig, *A Harang értünk szól* című filmig. Tanulmányában Pörös kitér – s ebben újat hoz a rendező dokumentumfilmjeinek korábbi kritikáihoz képest, amelyek jobbára csak a tartalomra koncentráltak – arra is, hogy az alkotó személyén kívül mi fűzi össze a különböző történelmi szituációkban, eltérő tematikában készült filmeket. „Az évek múlásával a formakonstrukciók változtak, az időt fotografiai töménységű, termékeny pillanatokba sűrítő költői film eszközeit fel kellett vál-

tani a kollektív emlékezet mélyrétegeinek ábrázolására alkalmasabb epikus elbeszélésmóddal.” Az írás minden filmet szociológiai pontossággal helyez el a korban, amelyben készült s amelyben bemutatták vagy éppen nem mutatták be, s kitér olyan, a mai fiatalok számára megdöbbentő történésekre, hogy bezúzták a *Pergőtűz* kötetének nyolcvanezer példányát, s megszakították a sorozat vetítését. Ha abból indulunk ki, hogy e filmek „pótolhatatlan népszerűségi stúdiumok”, s abban bízunk, hogy betöltve küldetésüket, eljutnak minél több középiskolába s szerves részévé válnak a történelemoktatásnak, akkor sajnáljuk, hogy ebbe a reprezentatív, de kétségtelenül csak kevesekhez eljutó kötetben jelent meg.

Benke Attila *Arcokra írt történelem* című tanulmánya jelentős, új szemlélettel, következtetésekkel jelentkezik. Bizonyítja, hogy Sára autonóm, egyedi operatóri stílust teremt, a táj, a háttér emberi tartalmakkal való felruházásával. Igaz, hogy ebben nagyszerű elődökre támaszkodik, többek között Eduard Tissére, Gregg Tolandra és természetesen főiskolai tanárára, Illés Györgyre, de a hatvanas évek „magyar táj, magyar ecsettel” filmstílusához ő adta a legtöbbet. A történelmileg determinált vidék vagy éppen város viszonya, hatása az emberre az ő képein keresztül égett tudatunkba, a *Cigányoktól a Feldobott kőn* át a filmpozsok döbbenetes portrészorozatáig. A kiszolgáltatottságról, az ember alatti létről közel annyit tanultunk Sárától, mint József Attilától. Egy recenzióknak nem tiszte, hogy a tanulmány minden gondolatára kitérjen, elég itt annyi, hogy Benke Attila tanulmánya a Sára-szakirodalom legjavához tartozik. Öröndetes, hogy egy fiatal, harminc év körüli doktóránduszt tisztelhetünk személyében, aki fontosnak tartja, hogy ne feledjük Sára Sándort. „Alkotásait pedig már csak azért is érdemes újra és újra elővenni, megnézni és elemezni, mert az utókor számára bizonyítékok, hogy egy igazságot retusáló, a történelmet meghamisító és a magyar társadalom tagjait megalkuvásra kényszerítő politikai rendszerben is meg lehet és kell találni a módját annak, hogy a filmalkotók tisztességesek maradjanak és igazságfeltáró filmeket készítsenek.” Akad persze furcsaság Benke dolgozatában, mert fel nem foghatom, minek alapján sorolja Mészáros Márta *Kilenc hónap* című filmjét a dokumentarista játékfilmekhez, hiszen a sok vihart kavart dokumentált szülélen kívül semmi dokumentarista nincs a filmben.

Végezetül ki kell mondanom – annak elismerése mellett, hogy Pintér Judit szerkesztő roppant munkát végzett –, hogy a könyv anyagát praktikus okokból jobb lett volna két kötetben megjelentetni. A fotós életmű jelentős részét bemutató albumot Kincses tanulmányával külön, s akkor a kötet „csak” háromszáz oldalas lett volna, nem monstruózus, nehezen funkcionáló könyv. S esetleg külön megjelentetni a tanulmányokat, amelyek a Sára-életmű teljesebb feltárását szolgálják.

(Pintér Judit (szerk.): *Sára Sándor (1933–2019)*. Képszerkesztő: Kincses Károly. Magyar Művészeti Akadémia, 2020, Budapest)

GRÓH GÁSPÁR

A KÖLTŐ PRÓZÁBAN IS KÖLTŐ

Posztumusz tisztelgés Farkas Árpád előtt

Máig érzem azt az örömet, amit akkor, amikor 1983-ban egy marosvásárhelyi könyvesboltban beleolvastam Farkas Árpád *Asszonyidő* című prózakötetébe: kivételes adománya a sorsnak, hogy remekművel találkozhat az ember. Odáig csak verseit ismertem és becsültem, más írásai számomra ismeretlenek voltak, ezért volt fölfedezés, amit ebben a vékonyka, a helynek és a kornak ugyan megfelelő, de valójában igen szerény küllemű kötetben olvashattam. Legszívesebben a polcon talált összes könyvet hazahoztam volna Budapestre, hogy szétosszam barátaim között. Aztán elakadt a mozdulatom: ott kell hagynom őket, mert Erdélyben nagyobb szükség van rájuk, mint idehaza. Végül két példányt volt bátorságom elhozni, abban a reményben, hogy majd csak lehet kapni belőle valamennyit nálunk is. De nem lehetett: a magyarországi könyvterjesztők nem kértek vagy nem kaptak a kötetből. Így aztán Farkas Árpád remekbe szabott jegyzetei (tárcái, kisesszéi, publicisztikája) jószerével ismeretlenek maradtak továbbra is, miközben versei nemcsak a szakmabeliek, hanem a nagyközönség körében is elismerésnek és szeretetnek örvendő közkezen forogtak. Én meg hiába mondogattam, hogy Farkas Árpád legszebb szerelmes költeménye az *Ébredés*, a címadó *Asszonyidő*vel együtt, senki sem hitt nekem, nemcsak azért, mert ezek az írások nem versek voltak és a szerelemről sem esett bennük szó, hanem mert nem ismerték őket. Akkor még én sem tudtam, hogy Farkas Árpád egyik legismertebb verse, a *Mikor az öreg emberek mosakodnak*, valójában egy Dálnokon született, „egy-két, világháborúra emlékező öregemberről szóló riport bevezetőjéül íródott”, tehát prózai műnek született, és csak később került a költemények közé, amikor Illyés Kinga, a legendás előadóművész versként építette műsorába. Vagyis a próza és a vers közti határ korántsem olyan határozott, mint ahogy azt gondolni szokás, és a szerelem körüli mezsgyék is sokfélék lehetnek. Az említett írásokban a női princípium megjelenítése mélyebb és gazdagabb, mint csupán a szebbik nem iránt sűrűn vonzalmat érző, és érzeményeiben viszonzást kapó férfiú hódolata: benne a szerelem, az anyaság, az életet termő asszonyiság minden más emberi életműködésnél magasztosabb és mégis köznapi megjelenése előtt hódol a költő – olyan áhítattal, amely, merőben más hangoltsággal, de a középkori Mária-himnuszokat jellemzi. Okkal mondja hát Farkas Árpád, hogy hagyományosan elképzelt szerelmes verseket sohasem írt, „csak szerelemtárgyú verseket”. És ugyanez az emelkedettség jellemzi, amikor pusztakamarási látogatásáról beszámolva Sütő András „könnyű álmot ígérő” édesanyjáról lemeri írni: „gyönyörű asszony – mint a mindenkori anyák, oly gyönyörű”. Talán ennyiből is látható, hogy ha egy írásművet nem külső formáit latolgató konvenciók jegyében mérünk, akkor egy kispróza-mezben megjelenő szöveg a belső tágassága, érzelmi telítettsége, sűrítettsége és annyi más okán szellemi

értelemben lehet költemény. Hát még ha olyan képek, metaforák, nyelvi remeklések jellemzik, mint Farkas Árpád jó néhány írását, aki nem véletlenül állítja Sütő egyik, szerinte egyenesen a legmaradandóbb írásáról, a *Perzsákról*, hogy „szárnyaló, mint a líra, öblös, mint egy poéma, mély, mint a bölcselő költemények”, és csak ezután kezdi sorolni a Sütő-életmű további, prózájának és drámáinak kijáró dicséreteket. (Amiből látható, hogy Farkas Árpád sokféle szellemi hatásból építkezve Sütő mesteriskolájának leckéjére is figyelt.)

Talán ennyiből is sejthető, hogy mitől volt olyan megrendítően szép az a valahai kötet, ami nem arról szólt csupán, amit elmondott (és ami a tárcák, publicisztikák, jegyzetek esetében szokás), hanem költői magasságokba emelkedett, a beléjük rejtett-épített lírai vallomások letagadhatatlanul és összetéveszthetetlenül bizonyították, hogy költő írta őket, akit munkaköri kötelmei alkalmasint újságcikkek írására köteleztek, de eszébe se jutott, hogy kibújhatna a bőréből. Ha valaki költőnek születik, az bármit is csináljon, akkor is költő marad, mert akármilyen szemmel nézi is a világot, akkor is költőként látja.

Ezt annak idején meg is akartam írni, de két szerkesztőségben is azt a szomorú és elszomorító választ kaptam, hogy olyan kötetekről sajnos nem közölhetnek írásokat, amelyek Magyarországon nem kerültek forgalomba. Így aztán (természetesen nem az én írásom elmaradása okán) az *Asszonyidő* teljességgel ismeretlen maradt a síkföldi magyar irodalmi közvélemény számára.

Mindennek rendelt ideje van, mondja a Prédikátor, és ha valami mégsem akkor történik meg, amikor ideje lenne, az jóvátehetetlen. Farkas Árpád kisprózáit négy évtizeddel ezelőtt elsikkasztotta az akkori könyv-nem-terjesztés. Utólag az az érzésem, hogy még csak nem is valami fondorlatos szándékkal, hanem, ami talán még rosszabb, köznapi trehányyságból. Ezt jóvátenni nem lehet, ahogyan hasonló más mulasztásokat sem, mert a könyveknek akkor kell olvasóikat megtalálniuk, amikor születnek: a hiányukkal telt idő nem pótolható. Farkas Árpád összegyűjtött kisprózáinak mostani megjelenése különösen fájdalmasan mutatja ezt: még kézbe vehette, örülhetett neki, de a kritikai visszajelzéseket már nem élhette meg. Pedig bizonyosan számított volna neki, ha visszakap valamit abból a sok szeretetből, amit ezekbe a sorokba menekített.

Így is jóvátétel ez a vaskos kötet, amely a költő életművének műfaji értelemben *nem-verseit* gyűjti egybe. Szertelen gazdagsága mintha arra a hangoltságra utalna, amit Sütő András „létvégi hajrának” nevezett. Az író, érezvén ideje végességét, összetereli a számára legfontosabb szövegei nyáját, hogy még egyszer szemrevételezze, mit hagy maga után. Így kerülhettek a műfajilag kétféle külön kötetbe kívánczó munkák egyetlen, közös borító köpönyege alá. Szögezzük le rögtön: a vastagságával rémítő kötet okozta riadalmat jelentősen enyhíti, sőt fel is oldja az igényes könyvészeti megformálás és nyomdai kivitel.

Farkas Árpád tehát még éppen megélhette utolsó kötete megjelenését, de valamiként mégis mintha posztumusz könyv lenne, mert a mai karantén-világban sajtóbemutatóra, olvasói találkozókra nem kerülhetett sor. Van ebben is valami végzetszerű: a pártállami idők, különösen a sztálini szélsőséges diktatúra világát évtizedekkel meghosszabbító román változatban, egészében valamiféle karantén-jelleg határozta meg. Az ezzel való szembenállás, az ennek ellenében

is kiteljesítendő élet gondolatának képviselete pedig meghatározó Farkas Árpád életművében. És hiába változott meg a világ, a bezártságot most a vírus diktatúrája követeli meg – hogy ismét alagutakat kelljen fúrni a hóban. Így lesz ismét aktuálissá ennek az összegző kötetnek sok üzenete.

A megjelenés időpontja azt sugallja, hogy többet lássunk ebben a könyvben, mint egy életmű részösszefoglalását. Az élet (illetve a halál) úgy hozta, hogy testamentumként is forgathatjuk, és, noha friss anyag jószerevével csak néhány interjú formájában akad benne, legfőbb mondandója mégis aktuális. Nem konkrét jelentésével és olvasataival, hiszen a valahai diktatúra rendszerét politikai értelemben magunk mögött hagytuk. Azt viszont meg kellett tanulnunk, hogy a demokrácia nem jelent automatikusan szabadságot is, nem múlt el a Romániában a magyar nemzeti kisebbség elleni gyűlölet (sőt), és nem állt helyre az az erkölcsi rend sem, amelynek jegyében Farkas Árpád is fölnevelkedett. (Erről a könyv második részében olvashatunk, amelyben a kilencvenes évek elején született, kifejezetten politikai súlypontú publicisztikák kerültek.)

Ő azt mondja, többször, több összefüggésben is, hogy sohasem akart tájköltő lenni, és nagyon nem szerette, ha valamiféle új-transzilvánizmus képviselőjének tekintették. Mindkét dologban igaza volt, de attól még az maradt, aki: egy táj benne találta meg kifejezőjét, és hagyományőrző erdélyisége is letagadhatatlan. Ami némiképp sorsszerű: örökölt a szellemi birtokot, ahol gazdálkodott, és az behatárolta kalandozó kedvét. A költészetben éppen úgy, mint a világpolgárságban. (Amerikai utazásáról mondja: „gyönyörű megmártózás volt egy olyan világban, ahova kirándulni jó, de élni nem nekem való”.) Nemcsak gyerekkora, pályakezdése is kötötte: amit írt, annak olyan élményfedezete volt, hogy esetében egybe kellett esnie az önmegvalósításnak és közössége szolgálatának. Ami miatt szembekerülhetett az irodalmi (poszt) modernizmus és az a „korszerűség”, amelyet életében és írói útján a történelmi „itt és most”-hoz kapcsolódás jelentett. Az utóbbi volt az erősebb, mert meggyőződése szerint léteznek értékek, amelyek attól, hogy a múltban születtek, és az aktuális divatok kilöknék őket a közgondolkodásból, sohasem lehetnek időszerűtlenek, ahogyan helyi formáiktól sem lesznek lokálisak (tárgyilagosságra burkolt ellenségességgel, vagy legalábbis az értetlenséggel határos empátiahiánnyal fogalmazva: provinciálisak). Más összefüggésben pedig nyilvánvaló volt számára, hogy személyes identitásával szemben nem lehet alkotóként hiteles – ahogyan a fülemüle is csak fülemüléül tud énekelni, és ha hagyják, nem is akar másként. Erről beszél, amikor egy interjúban azt mondja: „nem igyekeztem »megújulni«. Örvendek, hogy egy életemmel rendelkezhettem, az egy világgal, amit építettem, és amire épültem, és amit építettek körém”.

Így aztán a kötetben megjelent írások eltérő műfaja ellenére ugyanaz a hang szólal meg jegyzeteiben, tárcáiban, kisesszéiben (megjelölésükben Sütőt idézve az „úti tűnődésekben”), portrékban-köszöntőkben, közvetlenül politizáló publicisztikaiban, az általa és vele készített interjúkban. E szövegek közös nevezője tehát maga Farkas Árpád.

A kritikai szótárban nem nagyon található olyan elismerést kifejező szó és kifejezés, amit ne lehetne joggal használni a kötetről szólva, de az azért van

okunk némi bosszankodásra. Mert igaz, hogy az örökkévalóság távlatában nem sokat számít, hogy egy-egy írás az Úrnak éppen melyik esztendejében született, de mai olvasója még nem emelkedett mennybéli magaslatokra, és igenis számít neki, hogy az általa is megélt, mindig szorongató, de a „húzd meg-ereszd meg” taktikájával ügyeskedő hatalom uralmának melyik pillanatában formálta írását alkotója. Ami egyáltalán nem mindegy, mert ahogyan Farkas Árpád is írja, sokan „egyetlen vörös iszonyatnak vélik azt a fél évszázadot, pedig sepsiszentgyörgyi torzonborzságából is kipiroslik négy emlékezetes esztendő, amelynek során olykor felülkerekedett az emberi tényező.” (Ő maga ezekről az évekről – 1969-től 1972-ig – gondolta aztán úgy, hogy igazából csak akkor élt.) Az egyes szövegek után kevés, véletlenszerűnek látszó kivétellel nincs is ott a megjelenés helye és ideje, még a kötet végére gyűjtve sem kap erről eligazítást az életmű történetiségét is fontosnak tartó olvasó. (Amúgy rejtély, hogy néhány esetben miért szerepelnek a máshonnan hiányzó adatok, leginkább az lehet az okuk, hogy valaki elfelejtette kihúzni őket. Pedig az is eszébe juthatott volna, hogy a többi is megszerzi és beírja.) Az eligazítás hiánya különösen a régebbi darabokat illetően bosszantó, mert a kora kilencvenes évekből való darabok politikai tartalma sajátos dátumbélyegzőként utal keletkezésük időpontjára.)

Ez a 650 oldal rendre visszahozza valahai megrendült ámulatomat: egyszerre olvasói élmény és szakmai reveláció. Utóbbi azért, mert újságba írni nem feltétlenül ihletett és ihlető munka, hanem olykor (sokszor!) kényszer, mert, ahogyan Csiki László számtalanszor idézte valamelyik egykori szerkesztőtársát: amiként a lapok természetében benne van, hogy megjelenjenek, úgy a rendszer kötelelességként írandó jegyzetek létformájából is az következik, hogy megírassanak. A magam hetilapos gyakorlatának emlékei jegyében éreztem sokszor ezeknek az írásokat olvasva, hogy nem csekély részük nem az alkotóban feltámadó kimondási kényszer szülötte, és annál nagyobb csoda, ahogyan az első egy-két mondat után megállíthatatlanul dolgozik teremő ereje. A tehetség a titka, hogy akkor is remekművek születhetnek, amikor a polgári foglalkozásként újságírást gyakorló költőt a múzsa nem homlokra csókolja, hanem cikke leadási határidejére figyelmezteti.

Farkas Árpád a naptári idő szorításában is képes a nem feltétlenül maradandó műveket teremő műfaj törvényeinek engedelmeskedve sűrűn csodát tenni. Ami azért érdemel külön dicséretet, mert a hozzá közelálló ítések is, hol komolyan, hol évődve, gyakorta szóvá tették, hogy miért nem írt több verset (Kányádi Sándor együttérző tapintattal beírta azzal, hogy azt mondja: Farkas Árpád csak a válogatott verseit írja meg). Nehéz volt tudomásul venni, hogy ebbe nincs másnak beleszólása: úgy van rendjén, hogy egy költő pontosan annyit írjon, amennyit akar és tud, vagyis éppen elegendőt. (Rossz példa is akad bőven...)

Azt viszont nem vettem észre, hogy valamely műtész azt tette volna szóvá, hogy miért nem adott közre több jegyzetet, tárcát, és hasonlókat. Ezek szerint azokból eleget írt? Vagy csak az életműnek erre a részére kevésbé figyelmes kritika nem várta el, hogy ebben is teljesítsen valami sohasem definiált normát? Netán arra nem gondoltak a költőtől mindig új remekműveket váró irodalmárok, hogy a költészetben a mennyiség sohasem csap át minőségbe, és ennek

megítélése ugyanúgy magának a költőnek a dolga, mint a versírás? Farkas Árpád e kötete azt bizonyítja, hogy használati prózát nemhogy lehet írni elemi erejű belső kényszer nélkül is, de minden újabb feladat egyúttal lehetőség is arra, hogy valami nagyszerű szülessék.

Farkas Árpáddal éppen ez történt. Nem számoltam meg, hogy összes versei hány tételt jelentenek, de ez a kötet vagy száznál több olyan írást tartalmaz, ami akár vers is lehetne, noha ott van mögöttük a megrendelői akarat, olykor kiejlik egyenesen a főszerkesztői sürgetés is. De anyagukon felülkerekedik a költő: olyan sok lírai mondandó, versbe kíváncsozó nyelvi szépség, olyan sok kép és kifejező erő összpontosul bennük, hogy szinte úgy, ahogy vannak, a költői életmű részeként kell olvasnunk őket. Nem kiegészítésként: egyenrangú teljesítményként. Ugyanaz a dédelgető szomorúság és a sokféle tépettségből és fájdalomból építkező bölcs derű, félreérthetetlen hűség mutatkozik meg bennük, ami líráját a megalázottakhoz (de nem megalázkodókhoz) és a megszorítottakhoz (de nem kétségbe esőkhöz) köti. Felejthetetlen, és mégis lassan a semmibe hulló öregemberek és asszonyok, a szétszórattással dacoló nép nyavalyái, a külső nyomorúság ellenében szépnek maradni tudás példázatai. A hangütés pedig... Hol Mikes Kelemen szólal meg, vagy éppen Apor Péter báró, máskor Tamási Áron, aztán Kányádi Sándor vagy éppen Sütő András mondatépítése és -fűzése kísért. Az ő műfajt teremtő „úti tűnődéseit” idézik a megírás idejének Romániájában élők számára kivételes lehetőséget jelentő mediterrán vagy nyugati utak színhelyeiről érkező tudósítások (amelyek manapság elképzelhetetlenek román kéregetők nélkül). De ugyanilyen fontos ebben a vers-prózában Nagy László prózaverseinek hatása is. Mindeközben Farkas Árpádnak arra is vigyáznia kell, hogy el kerülje azt a csapdát, amit a maga teremtette, fölünyesen birtokolt költői nyelv jelent, hogy ne hagyja maga fölé nőni: mert gyönyörködni ugyan lehet benne, de adós marad azzal, amit mondania kéne.

Farkas Árpádnak azonban sikerül megőrizni a gondolat és a kifejezés egyensúlyát, emelkedettsége mellett is megőrzi természetességét, a valóság olykor nyers ízeit. Így nemcsak nyelvi szépségével, költői erejével, rejtett példázataival hat, hanem ott van ezekben az írásokban maga a kor, a mindennapos kiszolgáltatottsággal, elemi szükségletek kielégítésének gondjaival, nyomorúságos hétköznapijaival, kínkeserves, gyalázatos tényeivel, amelyek olyan velejárói voltak a hetvenes évektől a romániai életnek, mintha nem is lehetett volna másként. De a költő akkor arat, ha a búzáját elveri a jég, és akkor ír igazán hitelesen a tűzről, amikor fázik. Ezekben az írásokban nincs panasz, de ott van bennük a minden akadályt legyűrő életakarát. Nemcsak az asszonyok helytállása, mert ennek a világnak a legfőbb terheit ők viselték, hanem a maguk idejét, a *férfiudt* váró férfiak gyámolításra szoruló álmái is. Farkas Árpád írhatott (dehogyan írhatott) volna a zsarnokság propagandájában aranykornak nevezett szükség- és szükség-állapotát jellemző, élelmiszer, fűtés, szappan, kávé, meleg víz, demokrácia, szabadság, nyelvi és kulturális jogok, összességében minden, a hétköznapi és azon túli létezéshez szükséges dolog és feltétel hiányáról, amikor gyertya vagy zseblámpafénynél kellett szétnézni sötétedés után, és minden lomot célszerű volt őrizgetni, mert amikor nincs semmi, a leghasználhatatlanabb valami

is érték. Mindehhez vörösrre kell tapsolni a tenyereket a nagy örömködésben, számolni kell a mindennapos lehallgatással, és azzal, hogy a legjobb barátokat is a hatalom informátorává teheti valami kényszer. Farkas Árpád nem titkolja a nyomorúságot, nem hízeleg sem a hatalomnak, de az olvasónak sem, és a mondhatóság határáig mondja, amit mondani akar. Eközben mégis reményt ad, mert meg tudja mutatni, hogy mindez rettenetes ugyan, de az élet mégis nagyobb szabású valami, mintsem le lehetne mondani az ilyen körülmények közt is védhető bensőségéről.

Három évtizeddel a kommunista diktatúrák összeomlása után már nem magától értetődő, hogy mit jelentett a valahai „aranykor”, ki és mi volt a „Kárpátok gényusza”, hogy miért kellett békeidőben Romániában bevezetni a jegyrendszert és miért lehetett szájról szájra terjedő hír, ha valahova valamilyen áru, például egy henteshez fagyasztott csirkeaprólék, vagy egy háztartási cikket áruló boltba mosópor érkezett. Farkas Árpád ebből az abszurd világból tudósít, aki megélte azt a kort, tanúsíthatja, hogy mennyire hitelesen. Mégsem kell lábjegyzetekkel magyarázni mai olvasójának, hogy egyes utalások az örület rendszerének milyen elemére utalnak, mert nem azt tartotta fontosnak, hanem az emberi dimenziót, amelyik természetes módon foglalja magába azt is, ami természetellenes. Így van jelen ezekben az írásokban a kor, de úgy, hogy közben mégis üdítően hiányzik belőlük.

A katekizmusok antropológiája és teológiája szerint az ember testből és lélekből áll, ami pótol valamit abból, hogy esztétikai kérdésekben nem kínál kapaskodót. Az azonban így is jelent némi eligazítást, ha tudjuk, hogy a költő a lélekhez szól a lélekről, és ha teheti, nem foglalkozik a materiával. Különösen olyan időkben nem, melyeket a materiális javak mindenki által megszenvedett hiánya jellemez. Csakhogy a testben élő lélek jelzi, hogy a napi nyomorúság ketrece miként akadályozza a szárnyalásban. Farkas Árpád meg is írja, hogy mit jelent ez, miként marad asszonya zsebében felhasználatlan a megvásárolt mozijegy: a napi létharc még azt az ártatlan és eleve a ketrec-lét körülményeihez szabott lehetőséget is ellehetetleníti, ami egy film megnézésével egy emelkedettebb szférába engedhetett volna bepillantást. Az ilyen, költői érzékenységet és látásmódot feltételező villanásoknak döntő jelentőségük van Farkas Árpád jegyzeteiben, de ott vannak riportjaiban, és később sarkosan közéleti írásaiban. Természetesen mást jelentenek, amikor a szocialistának mondott pártállam a sikert sikerre halmozva halad megsemmisülése felé, és akkor, amikor a diktatúra már emblematisztikus zsarnoka nélkül él tovább. Az sajnos természetes, hogy a két generációt megnyomorító, a reflexekben továbbélő hatása tartósan megmarad, és az sem meglepő, hogy a nép forradalma és a hatalmuknak a megváltozott formák közötti átmentésében érdekelt puccsisták küzdelmében az utóbbiak behozhatatlan előnnyel indulnak.

Farkas Árpád egyet tehetett a kilencvenes évek elején: folytatta azt, amit odáig is csinált: igazat írt. Igazsága azonban ekkor merőben más formában volt elmondható, értelemszerűen hangsúlyai is máshova kerültek. A kötet második nagy tömbjében megjelenő direkt közéletiségben ugyanaz az értékrend jelenik meg, amely korábban csak áttételesen volt kifejezhető: mást jelent áhítani, mint

gyakorolni a demokratikus jogokat. Amikor korábban a diadalmasan épülő szocializmus gyönyörűségéhez kellett (volna) kedvet csinálnia, úgy tette, hogy aztán igencsak meg kellett gondolnia a főszerkesztőjének, rákényszerítse-e ilyen feladatra, mert ugyan tárgyszerűen beszámolt egy gigantikus vízlépcső építésének munkálatairól, de úgy, hogy valójában azt mutatta be, milyen kéjjel pusztítja el zsarnoki arrogancia a természet és a hozzá kötődő hagyomány értékeit. Így lesz egy „termelési riportból” egy érintetlen vidék megerősztolásáról szóló összefoglaló, és az emberiesített, spirituális tartalmakkal telített táj siratója.

Hasonlóképpen lesz vádirat minden empatikus és vigasztaló szavából, mert vérlázító, ha ennyi együttérzésre és vigaszra van szükség. Mindezen nem nagyon talált fogást a politikai cenzúra Ceaușescu-érában sem, amihez kellett még a Király Károly és Domokos Géza által tartott védernyő is. (A publicisztikai írások külön érdeme, ahogyan Farkas Árpád róluk nyilatkozik, igazságot szolgáltatva nekik az őket ért méltatlan támadásokkal szemben, de tudatosítva, hogy a demokráciában már nem volna illő, ha úgy gondolnák, hogy egykori szerepük folytatható. Itt persze most el kellene magyarázni, hogy kik voltak ők. Erre azonban itt sincs alkalom.) Aki tudja, mit jelentett a valahai cenzurális viszonyok közt is szabadnak maradni, annak külön gyönyörűség látni, hogy a diktatúra tenyereseitől okkal óvakodó Farkas Árpád miként játszott ösztönösen és tudatosan a kétbalkezes diktatúra különösen ügyetlen fonák-oldalára. Volt abban valami elbűvölő, ábeli fortély, ahogyan kihasználta a rendszer humanista demagógiája kínálta esélyt. Olyan sorsokat, helyzeteket mutatott be, amelyek enyhítésének, megoldásának jelszavaival akarta legitimálni magát a zsarnoki rendszer, miközben ezekért mindenben felelős volt. A kivételes érzelmi telítettségű és kérlelhetetlenül pontos eseteleírások látszólag egyedi példái a totális rendszer totális embertelenségét mutatták meg: azt, hogy ez a rendszer egyetlen vonatkozásban volt demokratikus: hogy – miként valaha mondták – fajra, nemre, felekezetre való tekintet nélkül mindenkit megnyomorított. Ami oly nyilvánvaló volt, hogy olyan nagyon már nem is volt érdemes beszélni róla. Farkas Árpád is csak jelzésszerű ártatlansággal utal erre, éppen csak annyira, amennyi egy-egy okfejtésének folyamatosságához elkerülhetetlen. De ezek a jelzések máig többet mondanak, mint melldöngetést imitáló, félbe maradt mozdulatok.

Egy költőnek azonban amúgy sem csak az kell fájjon, ha az ő lábára lépnek, és Farkas Árpádnak volt szeme a szűkebb környezetén túli világ változásaira is, bármennyire is el akarta takarni előle a láthatárt lezáró szellemi vasfüggöny. És nem tetszett neki, amit látott: nem akarta elfogadni azt, hogy milyen szegénybélyeget kap a szakralitását védő irodalom, költészet és általában véve művészet. Tudta, hogyne tudta volna ő is, hogy „minden egész eltörött”, de úgy gondolta, hogy ez csak eggyel több ok arra, hogy a költő kísérletet tegyen a megreparálására, vagy éppen új egészet próbáljon adni helyette. Volt annyira realista, hogy tudja, mennyivel könnyebb töredezett strófákban előszörongani a történetek miatt szorongani valót, de volt annyira romantikus, hogy férfiasabbnak, így egyedül emberinek tartsa szembefordulni az akár megállíthatatlan romlással.

A kötet harmadik nagy tömbjének interjúiból kirajzolódik életútja, az idő és a történelem zárványában élő székelty falu kisvilágának kitörölhetetlen élménye, a diákévek útkeresése, életre szóló barátságai, Sepsiszentgyörgyre kerülése és ottani, haláláig tartó lehorgonyzása. Szól a kivételesnek számító utazásairól, a nyugati világ ámulatos gazdaságáról, légüres térbe tartó szabadságáról, a kultúra tétnélkülivé válásában mutatkozó fenyegetésről. Látja azt is, hogy miként jelentkezik ennek hatása a Budapest súlypontú magyar kultúrában, és hogyan épül ebben újjá egy történelmi lényegét tekintve anakronisztikussá vált konfliktus, a népi-urbánus vita fedőnevével visszaélve. A maga részéről úgy van ezzel, mint Tamási Ábele, aki nem fogadja el ellenségének a vele hatalmaskodó Surgyelánt. Ő az erdélyi viszonyok közt különösen értelmetlennek, eleve avultnak és értelmezhetetlennek tartott szembenállást nem fogadja el, még akkor sem, ha azt az egyedül időszerűnek és jövőbe mutatónak tartott paradigmaváltás versus hagyományokhoz ragaszkodás formájában valósítja meg az irodalom. Úgy gondolja, hogy nincs annál természetesebb, minthogy egy író vagy költő alanyban-állítmányban gondolkodik, ez a szakmai minimum. A lényeg ezután következik: gondolkodik-e másban is, és ha igen, miként. Ezért nem tartja többletértéknek, ha egy író attól gondolja magát szabadnak, hogy lerázza magáról azok gondjait, akiknek a nyelvén ír. Műveivel maga is bizonyítja, hogy igazi író csak hibátlan mondatokban fogalmazhat érvényesen közösségéről, ezért nem fogadja el azt a „talányos esztétikai megítélés”-t, mely szerint „világégés van, a mondat arra való, hogy sebezhetetlenül elrejtőzz benne. Légyen hát opálos, nyújtózkodó; fészkelődj benne magad is, tompa fényed, ha nincsen, kölcsönözz másoktól, identitásod, a halántékon üthető, ki ne derüljön közben”.

Merthogy az írónak igazat kell írnia. Ha egy halántékon ütött közösség tagjaként nem fordít hátat övéinek, és nekik ír, akkor ugyan miért írna mások fájdalomáról, amikor a saját sebei sajognak? Emberi sebek, az emberiség sebei azok is, megfelejtekzni nem lehet róluk, mert hazugság volna, és akkor hazug lesz a legtokéletesebben szerkesztett mondat is.

A könyv három nagy egysége talán külön-külön kötetbe kívánczozott volna: nemcsak műfajilag, hangsúlyait is különböznek. A legtöbb irodalmi értéket jelentő jegyzeteket az 1989-1990-es, felemás változásokat hozó idők harcos publicisztikái követik, amelyekben nemcsak az igazi átalakulás felé vezető út politikai akadályait, a diktatúra hatalmasainak megőrzött pozíciói miatti társadalmi elégedetlenségnek ad hangot, hanem a (régi-új) rezsim agresszív nacionalizmusa ellen is tiltakozik. A záró tömb interjúiban sok az átfedés, ami talán nem is annyira Farkas Árpád mondandójából, hanem a kérdések egysíkúságából következik. A beszélgetéseket ugyanis a Farkas Árpádról kialakult közkeletű, némely vonatkozásában sematikus kép tematizálja: az, amit az induló költő verseskötetei nyomán alakított ki a nemcsak irodalmi közvélemény. Ilyen értelemben ez a közelítés szervesen összefügg az életművel, de nem közelít annak rejtettebb zugai felé – pedig lett volna mit felderíteni. Így azt, hogy mit üzent a költői életmű mennyiségi növekedésének sokat emlegetett megakadá-

sa, mit jelentett az, hogy – amint mondta – „csak akkor írtam verset, amikor éreztem a tétjét”.

Fájdalmas, hogy a föl nem tett kérdések most már örökre megválaszolatlanok maradnak. De, amivel annyi szerettünk és valamiként hozzánk közel álló embertársunk hiányát érezve vigasztaljuk magunkat, arra kell figyelniünk, hogy milyen adomány, hogy velünk voltak, ismerhettük őket, alkotásaikat. Ennek megfelelően ez a kötet is egyszerre jelzi veszteségünket, és azt, milyen fontos, megbecsülendő és megőrzendő értéket hagyott ránk örökül Farkas Árpád.

(Farkas Árpád: *Nem ilyen lovat akartam*. Kárpát-medencei Tehetséggondozó Alapítvány – Előretolt Helyőrség, 2021, Budapest)

LUDMANN MIHÁLY

ÁRKAY BERTALAN TEMPLOMÉPÍTÉSZETE

Az építészeknél gyakran előfordult, hogy az utódok folytatják a szülők tevékenységét, erre jó példa a Pollack, Hild, Rimanóczy és az Árkay család. Árkay Aladár¹ (1868-1932) fia, Bertalan 1901. április 11-én született Budapesten. A Műegyetemen 1925-ben szerzett diplomát, majd Párizsban és 1927-ben Bécsben Peter Behrens mesteriskolájában folytatta tanulmányait. 1928-tól feleségével, Sztehlo Lilivel, aki festőművészként római ösztöndíjas volt, az Örök Városban tartózkodott. Ugyanakkor részt vett édesapja építészirodájának munkájában is. Közös alkotásuknak tekinthető a Városmajori Jézus Szíve Plébánia temploma, amely Budapest első szigorúan mértanias szerkezetű, funkcionalista építészeti irányt követő temploma. Ez az épület nem előzmények nélküli az Árkayak művészetében, hiszen már korábban megépült Győr-Gyárvárosban az első, hasonlóan geometrikus szerkesztésű templom, amelyet 1929 decemberében adtak át. A városmajori épület alapkőletétele 1932-ben volt, azonban ezt Árkay Aladár már nem élte meg, nem sokkal korábban meghalt. A Jézus Szíve-templom megformálásában a győri tervek folytatását láthatjuk, azonban külső megjelenésében sokkal szigorúbb geometria érvényesül. A később hozzáépített harangtorony, amelyet 1936-ban fejeztek be, Árkay Bertalan önálló munkája. Az egyszerű, tagolatlan hasábot csak az ablaknyílások törik át, jól mutatva, hogy alapvetően nem a belső tere, hanem külső tömege a hangsúlyos, valamint a környezetéből kiemelkedő, figyelemfelkeltő és a harangszó terítésében szerepet játszó magas építményről van szó. Az építész európai műveltsége ebben az egyszerű formában is megszólal, mert a torony felső részén egy háromszintű, nyitott pillérváz és lapos tetős építmény oldja a szigorú zártságot. Ennek

¹ Árkay Aladár munkásságáról a *Magyar Szemle* Új folyam XXVII. 5-6. számában olvasható rövid bemutató írás.

az előképe, a szecesszió utolsó nagyszabású, összművészeti alkotása, a brüsszeli Stoclet-palota tornya. A két torony közötti fontos különbség a funkcióból adódik, a Stoclet-ház tornya alacsonyabb és az épület tetejét záró háromszintes építmény zárt terű.

A városmajori plébániatemplom is az *összművészet* (Gesamtkunstwerk) megtestesítője, amelyben nagy szerepet kapott a képzőművészet. Ez a művészeti eszme szemben áll a tiszta építészet, festészet stb. követelésével, amit az építészetben a funkcionalista esztétika hirdetett. Ennek meghatározó gondolata az volt, hogy az épület tisztán csak a tömeg és hasznos tér megszerkesztésére törekedjen, és olyan, más műfajokra jellemző elemeket, mint a plasztika vagy a szín, mellőzze az építészetből. Kétségtelen, hogy a 19. század második felében és századfordulón a művészet világa átalakult. Ez az építészetben nem hozott olyan nagyszabású formabontó újításokat, mint a képzőművészetben, de a változás igénye itt is jelen volt. Az *Építészeti Szemle* 1900-ban megjelent számában Tolsztoj művészetről megfogalmazott gondolatait idézik, annak ellenére, hogy az orosz író az építészetről nem írt. „Azt mondja a még kiadatlan művében, hogy a művészet lejtőn van és a helyes iránytól való eltérése napról-napra erősebb. Az állítólagos művészek száma a végtelenbe nő [...]. Mivel a művészetnek olyan nagy szerepe van az életben, inkább, mint valaha, fontos, hogy tisztába jöjjünk azzal, hogy minek kell lenni a művészetnek.”² A háború utáni időszak sok szempontból az avantgárd megtagadását jelentette – a lejtő kiegyenesítése – és ez az időszak a „helyes irányhoz” a valósághoz való visszatérést jelentette. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy az építészet, amely absztrahálva fogalmazta meg a világpépet és érzéki formában, mint a képzőművészet, ekkor olyan új feladatot kapott, ami sokban hasonlított az elmúlt évszázadokban betöltött szerepére.

A modern művészet válságáról írt Gerevich Tibor 1936-ban, a milánói VI. Triennáléről szóló cikkében. „A modern művészet válságának kibontakozásával párhuzamosan az új díszítő művészet is megtalálta a maga egyenes útját [...]. A modern építészetet első idejében műszaki feladatok foglalkoztatták, amelyek az új anyagok s különösen a vasbeton alkalmazásából hárultak rá s amelyek a stílusát is meghatározták. Egyszerű, gyakorlati, olcsó akart lenni.”³ Azonban ezen nehézségek után az építészet eljutott oda – az elmúlt évezred nagy korszakaihoz hasonlóan –, hogy a szolgálatába állítja a társzművészeteket. „Feltámad a monumentális faldíszítés, a mozaik, a freskó, sőt a plasztikai dekoráció. A talajt az új templomépitészet készítette elő.”⁴ A játékos ornamentika helyébe, ami az eklektikát és a szecessziót jellemezte, nagyszabású faldekoráció lépett, mely szemléletileg maga is része az architektúrának. Az új kor festészete és szobrászata kiválóan alkalmas erre, az impresszionizmus és avantgárd zavaros képleteivel az építészet nem tudott mit kezdeni, fogalmazta meg Gerevich Tibor, aki meghatározó szereplője volt a két világháború közötti magyar művészeti életnek.

² *Építészeti Szemle*, 1900. március 1.

³ Gerevich Tibor: *A modern díszítőművészet*. In *Magyar Szemle*, 28. kötet, 1936, 9-12. sz.

⁴ Uo.

A harmincas években Árkay Bertalan azon kívül, hogy befejezte az édesapjával közösen tervezett templomokat, elsősorban lakóépületeket – villákat és családi házakat – tervezett, amelyek többsége a budapesti II. és a XII. kerületben épült meg. Azonban a szakrális művészet változatlanul jelen volt az életművében. A nemzetközi szintén a különböző tematikájú kiállítások komoly kihívásokat jelentettek minden európai építésznek, képző- és iparművésznek. A magyar művészek számára különösen fontosak voltak az itáliai kiállítások. Ennek történelmi és kulturális okai voltak, és ez utóbbiban a római ösztöndíj is szerepet játszott. Az 1934 áprilisában megrendezett *Római egyházművészeti kiállítás* a magyar művészek számára is rangos megmérettetést jelentett. „Külföldi kritika egybehangzó véleménye szerint is a magyar terem az egész kiállítás legsikerültebb része. Az egész anyag keretétül római típusú bazilika szolgál, amelyet Árkay Bertalan”⁵ tervezett. A templomot idéző térben Sztrehlo Lili üvegablakai, Jeges Ernő, Aba Novák Vilmos festményei, Ohmann Béla szobrai is hozzájárultak az új szakrális tér miliőjének megteremtéséhez.

A római siker 1936-ban megismétlődött a milánói VI. Triennálén, ahol „a zseniális Árkay Bertalantól emelt építészeti keretben próbálta ki fényes eredménnyel az új magyar művészet díszítő képességeit.”⁶ Árkay három helyiséget épített, egy átriumot, egy fürkébe torkolló folyosót, és egy kettős pillérsorral három részre osztott nagy csarnokot. „Árkayné Sztrehló Lilly a középkori technikát modern stilizálással párosítja nagy festett üvegablakán, amelynél jobbat és szebbet nem találunk az egész kiállításon. [...] A nagyméretű díszítő szobrászatot Pátzay, Borberek és Dózsa Farkas képviseli pompás darabokkal.”⁷ De hasonlóan kiváló, és ami fontos, az architektúrához illeszkedő műveket készített a többi magyar művész is. Látható, hogy a kiállításokon a templomot megidéző terek biztosították a képző- és iparművészet számára a keretet. Ezek az építészeti tervek ideiglenesen megidéztek a templomi tereket, de a teljességhez hiányzott a külső tömeghatás és az örökkévalóságba vetett hit.

Árkay Bertalan azonban a templomépítészetben is bizonyíthatta képességét. Az édesapjával közös munkái fontos tapasztalatot és gyakorlatot jelentettek számára. Első önállóan tervezett templomát Balatonlellén építették meg, a lebontott egytornyos késő barokk templom helyén. Az építkezés 1943-ban kezdődött.

A magyar katolikus templomépítészet az 1920-as évek végétől sajátos alakuláson ment át. „Két törekvés határozza meg lényegében a modern templomépítészet jellegét: a liturgikus, illetőleg lelkipásztori igények új kihangsúlyozása és az új építési technikának megfelelő művészi forma kialakítása”⁸ írta 1938-ban Somogyi Antal. Az itáliai művészet a preromán időszakban kialakította a hosszahajós, bazilikális szerkezetű templomformáját, amely mellett különálló harangtorony állt. Ez a tiszta, szerkezetet is megmutató építészet beil-

⁵ Balás-Piri László: *A római nemzetközi egyházművészeti kiállítás*. In *Katolikus Szemle*, 1934.

⁶ Gerevich 1936

⁷ Uo.

⁸ *Katolikus Szemle*, 52. (1938) 11. szám

*Árkay Bertalan a Horton 1954-ben befejezett templom tervezésekor a bazilikális elrendezést választotta
(Fotó: Ludmann Mihály)*

leszthetővé vált a modern építészeti útkeresésbe. Az oltár és az azt befogadó szentély uralkodó helyzetét a belső térben biztosítani kell, tehát az oltár terét jól láthatóan el kell különíteni, amelyre jó megoldás a megemelés a hajó terének szintjéhez képest, a két tér lépcsővel való összekötése, és a szentélyrekesztő diadalív alkalmazása. A lellei Szentháromság-templom esetében az építész élt ezekkel a lehetőségekkel. A széles főhajót az oldalhajóktól karcsú pilléreken nyugvó boltívek választják el. A csarnoktemplom főhajóját a kora keresztény templomokra jellemző vízszintes, gerendás mennyezet zárja le. Ez az archaikus hangulat a főhomlokzaton is megjelenik. A két egyszerű hasáb közé fogott, térben hátrébb levő falsík háromszögű orommezőben ér véget, amelyet a kapu és a felette levő latin kereszttel osztott boltíves ablak bont meg. Ezek olyan elemek, amelyek jól mutatják, hogy a városmajori „modernista” felfogás egymás mellé rakott és térben erőteljesen változatos formáit egy átláthatóbb, egyszerűbb és harmonikusabb forma váltotta fel. A korai itáliai építészeti felidézése az oldalhajó mellé épített, de önállóságát megőrző és ötletes lezárású harangtorony. A templom homlokzatát, kápolnáit és tornyát kívülről balatoni vörös homokkővel burkolták be. A belső tér liturgikus hangulatának kialakításában nagy szerepet kapnak a színes üvegablakok. A szentély oltármozaikja Somos Miklós műve és a szószék díszítése, ez utóbbi Sztehlo Lili alkotása.

Árkay Bertalan nem sokkal a balatonlellei templom megépítése után újabb megbízást kapott. A Mátraalján fekvő Horton a régi, egytornyos homlokza-

tú templomot 1944 novemberében felrobbantották. A falu nem maradhatott templom nélkül. „1949. szeptember 5-én megkezdődhetett az építkezés [...]. A Szentlélek tiszteletére készülő templom belsejében a hetes szám uralkodik. A szentélyben az oltárképet helyettesítő nagy körablak körül hét kisebb ablak”⁹ és hét lépcső vezet fel az oltárhoz, hét-hét körablakban van a stációk ábrázolása. A templomot 1954. szeptember 5-én szentelték fel. Az új templom három hosszahajóval épült meg, azonban a belső tere bazilikális elrendezésű, tehát a főhajó fala az oldalhajók fölé nyúlik, és így a boltíves árkádsor fölötti két fal-sáv lehetőséget adott az elhelyezésére. A főhajót itt is vízszintes fagerendákkal fedték le. A templom főhomlokzatának középső része térben előre van, mint a két mellé épített harangtorony. Megismétli a lellei formáját, azzal a lényeges különbséggel, hogy a horti plébániatemplom háromkapus és -ablakos. A nagy ablakok kellő fényt biztosítanak az orgonakarzatnak. A két torony felső részén mind a négy-négy oldalon három boltíves nyílás látható, amely a lellei torony-zárástól való távolodást mutatja, amelyben még erőteljesen élt a városmajori megoldás. A belső térben, a már említett képzőművészeti alkotások mellett Sztéhlo Lili aranymozaikos szószéke kiváló művészeti alkotás.

Azt gondolhatnánk, hogy ezzel véget ért Árkay Bertalan templomépítő tevékenysége, hiszen Budapesten az 1948-1949-ben épült Kapisztrán Szent János-templom után legközelebb csak negyed évszázad múlva, 1975-ben épülhetett új templom. Azonban a falvakban kicsit engedékenyebb volt a hatalom. A Győr-Kisbácsa közössége is Árkayt bízta meg új templomának megtervezésével. Kisbácsa község mintegy 3500 hívőjének eddig nem volt temploma, azonban most megtörtént az alapkövetétel, számolt be róla az *Új Ember* 1957. október 27-i számában. A templomot a következő évben már fel is szentelték. Megjelenésében egy falusi nyeregvető házra hasonlított, csak a magassága és a hat-hat boltíves ablak, illetve a közöttük látható nagyméretű latin kereszt árulja el, hogy ez egy szakrális épület. A belső tere is visszafogottan egyszerű, egyhajós, gerendásan lefedett, az északi oldalán a hajóból nyíló kápolnával. A szentélyrekesztője is egyenes záródású. A mai külső arculatát 2008-ban nyerte el, amikor Petrovicz Attila terve alapján egy harangtornyot és a háromnyílású árkádsort építettek a főhomlokzata elé.

Árkay Bertalan utolsó műve a Hernádon felépített templom volt, amelyet 1961-ben szenteltek fel. Tornya ennek sem épült, mert ugyan engedélyezték a megépítését, azonban fontos szempont volt, hogy lehetőleg ne legyen feltűnő, ahogyan ezt Csaba László szintén 1961-ben átadott cserépváraljai templománál is láthattuk.

A háború után Árkay Bertalan magánpraxisát is megszüntették, 1949-től a KÖZTI dolgozója volt. Felesége, Sztéhlo Lili 1959-ben meghalt. Ekkor az építész, aki 1922-től festményeivel több kiállításon is szerepelt, újra a festészet felé fordult. Ötven éve, 1971-ben halt meg Árkay Bertalan, a szakrális építészet kiemelkedő mestere és megújítója.

⁹ *Új Ember*, 1953. 10. 25.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

KALÁSZAT

Eötvös József halálának 150. évfordulójára

Az 1951-es tanév első félévének végére már tudtam olvasni. (Mint elsősnek, ez akkor még kötelező volt, Gál tanító néni és az anyai arcul legyintések el is érték céljukat.) Volt ugyan elég könyv otthon, de bennem valami előfiloszos kíváncsiság égett, ezért találtam is az egyik fiókban, a rádiószekrény alatt egy gépiratot. Kisilabizáltam és elsírtam magam. Hiszen már a címe is olyan szörnyű volt! Csak az elejét idézem:

A MEGFAGYOTT GYERMEK

Ily késő éjszaka ki jár
Ott kinn a temetőn?
Az óra már éjfél ütött,
A föld is néma lőn.

Egy árva gyermek andalog,
Szívét bú tölti el;
Hisz az, ki őt szerette még,
Többé már fel nem kel.

Anyja sírjára ül, zokog
Az árva kisfiú:
„Anyám, oh, kedves jó anyám!
Szívem be szomorú!” (...)

Megkérdeztem Anyukát, mi ez, mondta, hogy Eötvös József verse, ő az édesanyjától kapta, az meg a magától; később ellenőriztem, mindkét nagymám tudta is, kívülről.

Később, már a forradalom után, az akkor éppen Labda utcára átkeresztelt kies Érsek utcában elterülő általános iskola diákjaként egyrészt beiratkoztam a Horváth tanár úr vezette irodalmi szakkörbe, másrészt megalkottam első, bemutatásra szánt elmeművemet. Mint otthon, házilagosan németet tanuló stréber, Schillerről és Goethéről, akinek műveiből egy – Rudolf von Gottschall által összeállított és „Eszmeösszhang” (*Gedankenharmonie*) című – könyvből szedgettem ki bölcsességeket életcéljaimról, a tudásról és a nemes törekvésekről. (Arról bezzeg hallgattam, hogy a gyűjtemény két utolsó darabjában egy-egy idézet volt Schiller *Der Tanz* és Goethe *Maskenzüge* című verseiből.) Leginkább mégis az „éteri testek” és az „összevillanó szemek” izgattak, érthető módon; akkor iratkoztam be a Nagymező utcai tánciskolába is. Horváth tanár úr azonban átlátott rajtam: kezembe nyomta *A falu jegyzőjét*, két kötetben, hadd ismer-

jem meg a rögvalóságot. Gottschall antológiája gyönyörű díszkötésben virított, vörös-arany címlapján fekete bársonyalapra illesztett kettős bronzprofil ábrázolta a német költészet dioszkuroszait. Eötvös könyve kopott és rongyoska volt, de címlapjára nyugodtan ráragaszthattam volna az akkor divatos Marx-Engels kettőst, annyira a máról szólt.

Semmi sem tart örökké, a maga idejében beiratkoztam tehát az akkortájt Vörös Zászló Érdemrendjével kitüntetett (azelőtt báró) Eötvös József Gimnáziumba. (Azért kapta nevét, mert – mint Pesti Reál-, majd Főreáltanodát, 1855-ben – még Eötvös segített megalapítani.) „Kitüntetését” pedig talán azzal érdemelte ki, hogy annak idején ide járt Steindl Imre is, annak az épületnek tervezője, ahol a főlépcsőn farkasvigyorával majd Kun Bélát is lefényképezhették, a proletár utókor öröme. Ma is őrzöm a kötelezően viseltetett diáksapka-jelvényemet; címerpajzs, felül, a korona helyén kétfelé lobogó piros-fehér-zöldtől övezett nyitott könyv, lapjain olvasható az alapítás dátuma, könyvjelzőként vagy támaszként tolltartó és penna. Középen kisebb kék pajzsban az író dom-bormű-arc képe, aranyszínű babérággal, körülötte a fehér színű pajzs-kereten a gimnázium neve, legalul a kis vöröscsillag, biztosítékul. (Persze címertanilag olvasható úgy is, mint legalsó, legyőzendő elem: mondjuk sárkány, fölötté a babérkoszorúzza győztes. Igaz is: Eötvös elég sokszor leszúrta a kommunizmust.

Pethes János pedagógiai szakíró, újságíró, majd a lévai tanítóképző igazgatója, aki talán Kína iránti rokonszenvből – a Mennyei Birodalom címere akkor a sárkány volt, ma az ötágú csillag – időnként a Yan-Tchi írói nevet használta, Eötvös műveiből szerkesztett a Gottschall-féle antológiához hasonló aforizmagyűjteményt *Arany kalászkok* címmel, 1894-ben. Eötvös-diákként, tehát az Eötvös-kultusz öregdiák felkentjeként (az iskola házimúzeuma, földszinten álló szobra, az Ercsibe rendezett ünnepélyes sírlátogató kirándulások) hadd idézzek néhány példát e szöveggyűjteményből, hozzátéve a benne nem található versekből és Loránd fiához írott leveleiből is ezt-azt. (Azután megpróbálom eötvösisztikailag kommentálni őket...)

Még egy személyes megjegyzés: az eötvösisztikában való további elmélyedésemet segítette, hogy öt évig bejáró tagja voltam az Eötvös József Collegiumnak, s ott később sokáig tanítottam is; egyetemi éveim után pedig az MTA Irodalomtudományi Intézetébe kerültem, amely a Collegium „társbérelője” a Ménesi úton. Használtam és használom Eötvös József könyvtárát, amelyet fia, Loránd jóvoltából a Collegium őriz. Az Intézetbe kerülésemkor Sótér István igazgató vett fel, aki Eötvös monográfusa. Lukácsy Sándorral, Oltványi Amb-russal, és Antall Józseffel, Eötvös nagyszerű kutatóival is ott barátkoztam össze.

Lássuk tehát, mit talált a HAZA ÉS NEMZET gyűjtőkör számára könyvében a lévai Yan-Tchi, nemrég elhunyt barátom, Grendel Lajos egyik szűkebb értelemben vett honfioldjé: „Az embernek szükséges a haza, boldogságára remények kellenek, s ha önösségének szűk körén végre átfutott, ha végre átlátá, hogy e rövid életben önmagának oly keveset lehet reményleni, hogy ez maga alig elérve csalódássá válik, mert vágyait ki nem elégíthet: csak a haza az, miért reményleni lehet; az embernek szükséges egy hon, melyért fáradnia, melyért halni lehessen; szükséges egy név, melynek említésénél felhevüljön; szükséges

egy darab föld, melyet magáénak nevezhessen, s ha nem is volna más joga reá, minthogy elődei itt pihennek, hogy önmaga is itt fog enyészni; s ki valakit ettől megfoszta, többet vett el tőle, mint a világ minden kincseivel adhatna.”

Százötven éve valóban, kívánságának megfelelően, anyai nagyszüleinek falujában, boldognak tartott gyermekkorra színhelyén, Ercsiben temették el. Gimnazistaként még ott láthattuk sírját, a Duna magas löszpartjának szélén álló sírkápolnában. Mára azonban a hálás hazai utódok, a vörös csillagon alapuló nevelés gyümölcsei, másként intézkedtek: maradék csontjait úgy kellett kimenteni és a falu közepén újratemetni, mert a helyi és a szomszédos fiatalság oda járt horror-bulikra a félromossá züllesztett sírkápolnába, a kriptában lebonyolított párosodásaikat filmre is vették. A kápolna előbb-utóbb majd ledől és belezuhan a Dunába.

Eötvös persze, mivel ismerte, nagyon jól ismerte a világtörténelmet és a kortárs Európát, ezért látta a fenyegetést, amely már akkor, de elkerülhetetlenül a jövőben is halálos veszélyt jelenthetne hazánkra és azon belül nemcsak a magyarságra, hanem a többi nemzetiségre is. Ezért Arany János *Cosmopolita* költemészet című költeménye mellé nem árt szinte betéve tudni a *Kalászat* következő darabját is: „Én cosmopolita nem vagyok; mindazon szépen hangzó beszédek, mikkel néhányan a közömbösséget, mellyel hazájok iránt viseltetnek, nagy emberszeretet leplével takargatják, engem meg nem indítanak; nemcsak mert erősen hiszem, hogy attól, ki hazája iránt felhevülni nem tud, az emberiség éppen oly keveset reménylhet, mint a haza attól, ki családi vonzalmakat nem érez; de mert teljes meggyőződése: hogy minden nemzetiségnek feltartása az egész nemzet érdekében fekszik, -- érdekében, mint a testnek, hogy tagjai épen maradjanak; mint családnak, hogy egyes gyermekei ne lépjenek ki köréből, melyet munkájok gazdagítja; s csak ki hazájának él, teljesíti kötelességét az egész nem iránt, melynek hasznos munkása csak az, ki erejét természetes körére szorítja, s a magot, mely reá bízott, s mely elszórva az egész világban, elveszne, öntelkén veti el, s itt örül vetésének: jól tudva, hogy az ég, midőn korlátolt erővel teremté emberét, egyszersmind korlátolt határt akara szabni munkásságának.”

„Nincs semmi előítéletem sem az oláh, sem a déli szláv népek ellen s a mívelődésre ép oly képeseknek tartom azokat, mint saját fajunkat, de hogy a török járom, mely alatt e népek századokig görnyedtek, nem volt azon iskola, mely őket a politikai szabadságra nevelhetné, az előttem kétségtelen.” Eötvös 1865/66-ban szerkesztett újságjában írta le ezt a nagyon éles megfigyelését. Jobban ismerte a Balkán veszélyeit, mint akárki, akár itthon, akár Európában. Antall József éppen ebben az Eötvösnek szentelt fejezetében hivatkozott gondolatmennel igazolja, hogy milyen veszélyek fenyegethetik az egész Habsburg-birodalmat és azon belül Magyarországot, ha a német egység azon a módon jön létre, ahogy a poroszok akarták, vagyis az osztrák birodalomnak a dél, a Balkán felé való szorításával. Andrassy tudta ezt még Eötvösön kívül, és később az emigráns Kossuth jószolt ebben az irányban a boszniai okkupáció után.¹⁰ Ebből

¹⁰ Lásd Antall József: *A Politikai Hetilap (1865-1866)*. In *A magyar sajtó története*, II./1, 1848-1867. (Szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla), Budapest, 1985

okulva magyaráztam 1992-ben Velencében, a San Giorgio Maggiore szigetén az akkori olasz külügyminiszternek a délszláv háború borzalmaival kapcsolatban a török uralom által átszenvedett „iskola” hatását a hadviselők erkölcsére; ő – sajnos – velencei létére nemcsak azt nem tudta, ki is volt Szent Gellért, akinek a szigetén éppen tárgyaltunk, de azt se, hogy mikor és hogyan került oszmán iga alá a balkáni népek nyaka.

„A választás részleteiről nem írok, ha, mint ígérted, jövő hét közepéig eljössz, éppen az ütközet közepette találsz – ütközetnek neveztem, mert ha az első előőrsi [...] már 11 ember életébe kerültek, maga az eldöntő viadal legalább 500 halottat fog előmutathatni. És ezt szabadságnak nevezik! Fáj lelkem, ha reá gondolok, s naponként világosabban látom, hogy legfőbb érdekeink pénz és brutalitás által határozhatnak el. Soha nem voltam Darwin teóriájának helyességéről inkább meggyőződve, mert miért ne hinnők, hogy az egész emberiség a majmok és más emlősállatok tökéletesülése által támadt, miután az emberek között annyian még most is alig emelkedtek a marhaságnál magasabbra.” Ez most a Loránd fiának írott leveleiből egy idézet. A várva várt felszabadulás elérkezett, ő az egyetlen, aki miniszterként újra tagja a magyar kormánynak 1848 óta. Ami az 1869-es választásokat illeti, véleménye megegyezik Arany Jánoséval (*Az 1869-i választások*):

Mely ideálként leng vala
Ifjú lelkem elébe;
Majd vértanúként meghala:
A szent hazának képe:
Ti vagytok-é, kik most szavaztok,
Szatócsok és részeg parasztok
S megvesztek általa!?!

„Kedves fiam!

Szinte felesleges mondani, hogy örültem levelednek, annyival inkább, mert azt látom belőle, hogy nemcsak egészséges vagy, de jól érzed magadat s megelégedve helyzeteddel. Nemigen dicsekedhetem hasonló érzelmekkel. Romlott gyomrom még a legkisebb baj, a morális katzenjammer, melyet érzek, ha kedves törvényhozóinkat látom, sokkal kellemetlenebb, de végre el kell viselni ezt is. – Ismertem egy angol asszonyt, ki, mikor a hajóra lépett, tengerbajba esett, s így utazott minden két évben egyszer Indiába férjéhez s innen Londonba nevelt gyermekeihez. Ha politikai pályámra gondolok, mindig ezen asszonyság, Lady Erskin jut eszembe. Életem nagy része az undor érzete között folyt le, s valószínűleg így lesz végső napjaimig. Mert bármit teszek, mindezen ostobaságot és aljasságot, mely mindenfelől környez, nem tudom megszokni.”

Nyolc hónapos miniszterkedés után, 1867. október 21-én írta ezt a pompás helyzetképet az undorról. Igen, ő most az alkaivoszi-horatiusi-petőfies „államhajón” egyike a kormányosoknak – és okádik, ahogy egy civil, de kötelességtudó tengeri beteghez illik. Már nem ír verset, de ha írna, lelőné Kosztolányit, valami olyasmivel: Itt az ágytál, melyre vágytál!

Régebben, mikor úgy dolgozott a mélabúval, kétségbeeséssel és kiábrándultsággal, hogy a *Felhők* Petőfijére is hatott, akkor még így látta mindezt, egy 1847-ben írott verse szerint (*Oh, lennék felhő...*):

Lennék féreg, melynek látköre
Egy fának árnyán túl nem terjede,
Melynek, hogy éljen, csak egy nap jutott,
Csak egy korányt és alkonyt láthatott.
Lennék bármi – felhő vagy fergeteg,
Féreg vagy tölgy – csak ember ne legyek!

De tudjuk, hogy akkor is, mikor szépirodalmi pályáját mintegy lezárta, gondolkodóként egy pillanatra sem felejtette el a vad pesszimizmus és a mély misztika sajátos elegyének azt az ízét, amit mindenki ismerhet, aki olvasta vagy olvassa *A karthauzit*. Igazolja ezt a gondolkodó és a levélíró, egyaránt. Idézzünk utoljára a *Kalászatból*, ezúttal az örökkévalóságról: „Mint a mag, melyet a kertész sötét földbe ültetett, zöld levelekben nőve fel, csak gyökereinek sötét körén túl emelve virágzik: ilyen az ember; sötét földben terjeszti ki gyökereit, reményeiben emelkedik, de virágja csak fenn a sötét körön túl vár reá; fenn, hol lelked kiépül nehéz sebeiből, hova csak szerelmedet viszed magaddal.”

Egyszer, a Duna TV *Hungaria litterata* című sorozatának forgatásakor csapatunk eljutott a regényben is szereplő franciaországi kolostorba, a Grande Chartreuse-be. Egy legenda nyomába eredtünk: eszerint az író a regény nyers változatának kéziratát elküldte volna e szent helyre. Előzékenyen segítettek a szerzetesek, még hazatérésünk után is keresték a kéziratot, de eddig nem találták.

* * *

Ha írás közben elakadok, rejtvényt szoktam fejteni. Múltkor is, egy skandi kétbetűs helyének meghatározása így szólt: Páros Gőte! Először G. és Schiller kettősére gondoltam, erről Eötvösre és lám bejött! A megfejtés ŐE. Vagyis ő: E(ötvös).

Adalék: a német Goethe, azaz Göthe sváb tájszó, jelentése: keresztapa. A magyar gőte eredete ismeretlen.

SZERZŐINK

BÓDY PÁL (1934, Keszthely), történész, Ph.D. University of Notre Dame, USA. Egyetemi tanulmányait az USA-ban és Németországban végezte. Kutatásai és megjelent tanulmányai a magyar reformkor eszmétörténetével, Eötvös József életművével, a '48-as forradalom és kiegyezés közötti korszak politikai eszméivel, a dualista korszak felsőoktatása és tudománypolitika történetével foglalkoznak. A rendszerváltást követően a Miskolci Egyetem történettudományi és Regionális Gazdaságtan tanszéken mint egyetem docens végzett oktatást és kutatást.

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest), okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszessor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), építésügyi tanácsos, majd főtanácsos (Hamburg, 1984–92), építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban (Bonn, majd Berlin, 1993–2019), jelenleg nyugállományban városépítési szakértői és kutatási tevékenységet végez Berlinben.

FAZAKAS ZOLTÁN JÓZSEF (1983, Budapest), jogász. A Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet kutatója, a Károli Gáspár Református Egyetem tanársegéde, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadója. Kutatási területe a polgári jog, a kereskedelmi jog, a nemzeti kisebbségek joga, a magyar alkotmánytörténet, illetve a magánjogtörténet.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági

Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

JESZENSZKY GÉZA (1941, Budapest) történész, egyetemi magántanár (Budapesti Corvinus Egyetem). 1976 óta hazai és külföldi egyetemeken tanított a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika témakörében. A rendszerváltozás után külügyminiszter (1990–1994), országgyűlési képviselő (1994–1996 MDF, 1996–1998 MDNP). Magyarország nagykövete az Egyesült Államokban (1998–2002), a Norvég Királyságban és az Izlandi Köztársaságban (2011–2014).

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992–2017 között a *Magyar Szemle*, 2010–2020 között a *Hungarian Review* főszerkesztője.

LŐKÖS ISTVÁN (1933, Eger), nyugalmazott egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), az MTA doktora, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének évtizeden át vendégtanára. 2003-as nyugdíjba vonulása óta főleg kroatisztikai kutatásokat végez.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és

egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a *New International Journal of Romanian Studies* szerkesztőségi tagja.

SZABÓ FERENC (1931), jezsuita szerzetes, teológiai doktor (Párizs); rádiószerkesztő (1967–1992: Vatikáni Rádió), a *Távlatok* című folyóirat főszerkesztője, irodalomtörténész, műfordító, költő; Pázmány- és Prohászka-monográfiák, valamint számos könyv és tanulmány szerzője.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1945, Budapest) irodalomtörténész, az ELTE-n latin–görög–iranisztika szakon végzett, a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentioris Alvorum* című sorozat társszerkesztője, Békés Enikővel. Az Irodalomtörténeti Közlemények és a *Vigilia* szerkesztőbizottsági tagja, a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus kutatóprofesszora, az SZTE BTK Klasszika-filológia és Neolatin Tanszékének professor emeritusa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlének* 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VIKNYEDI BALÁZS (1995), történészhallgató a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Az angol reformáció eszme- és társadalomtörténetével foglalkozik.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
storefront/, 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNK BEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.

A szerk.